

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Journal of the Faculty of Divinity of Çukurova University

Cilt / Volume: 22 • Sayı / Issue: 1 • Haziran / June 2022 • 135-155

e-ISSN: 2564-6427 • DOI: 10.30627/cuilah. 1100122

BAZI DİN-İNANÇ VE KÜLTÜRLERDE RAHMÂN KAVRAMININ TARİHİ SERENCAMI

Historical Adventure of Raḥmān Concept in Some Religions, Beliefs and Cultures

Ertuğrul DÖNER

Dr. Öğr. Üyesi., Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü,
Adana, Türkiye

Assist. Prof., Çukurova University, Faculty of Divinity, Department of Basic Islamic
Sciences, Adana, Turkey

ertugruldoner@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0002-5657-9627>

Yusuf ÖZCAN

Arş. Gör. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri
Bölümü, Osmaniye, Türkiye

Res. Assist. Prof., Osmaniye Korkut Ata University, Faculty of Theology, Department of
Basic Islamic Sciences, Osmaniye, Turkey

ozcanlaryusuf@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-2909-8585>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/ Received: 07.04.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 10.06.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.06.2022

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ertuğrul Döner-Yusuf Özcan)

Telif/Copyright: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Published by Çukurova University Faculty of Divinity, 01380, Adana, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

BAZI DİN-İNANÇ VE KÜLTÜRLERDE RAHMÂN KAVRAMININ TARİHİ SERENCAMI

Historical Adventure of Raḥmān Concept in Some Religions, Beliefs and Cultures

Öz

Raḥmān (rḥmn) kelimesinin oldukça uzun bir geçmişe sahip olduğu ifade edilmiştir. Suriye ve Güney Arabistan'daki çok tanrılı dinlerin yanı sıra Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi tek tanrılı dinler tarafından kelimenin hangi çerçevede nasıl kullanıldığını incelemek ve kökeni hakkında bilgi verebilmek adına çalışmamızın önemli birtakım veriler sunacağı kanaatini taşımaktayız. Raḥmān kelimesinin en eski formu olarak kabul edilen rḥmn'ye pagan metinleri arasında yer alan Tell Fekherye ve Palmira Kitabeleri başta olmak üzere Ahikar'ın Öğütleri'nde rastlanmaktadır. Tevrat ve İncil'in yanı sıra Ma'arib ve Murayghan Kitabeleri gibi bazı Yahudi ve Hıristiyan metinlerinde, ayrıca Cahiliye Arap şiiri ve Kur'an'ı Kerim'de Raḥmān kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Çalışmamız, pagan bir ortamda doğduğu düşünülen Raḥmān'ın, ilerleyen zamanlarda Yahudi ve Hıristiyan bir bağlama dönüşmesinin arka planını, ayrıca Cahiliye Arap şiiri ve Kur'an'ı Kerim'de hangi anlamlarda ve nasıl kullanıldığını ortaya koymaya yönelik olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Raḥmān, Paganizm, Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam.

Abstract

It has been stated that the word *Raḥmān* (*rḥmn*) has a very long history. We believe that our study will provide some important data in order to examine how the word is used by the monotheistic religions such as Judaism, Christianity and Islam, as well as the polytheistic religions in Syria and South Arabia, and to give information about its origin. *rḥmn*, which is accepted as the oldest form of the word *Raḥmān*, is found in *The Words of Ahikar*, especially in the Tell Fekherye and Palmyra Inscriptions, which are among the pagan texts. In addition to the Torah and the Bible, it is seen that the word *Raḥmān* is used in some other Jewish and Christian texts, in the Ma'arib and Murayghan Inscriptions and also in Jahiliyya Arabic poetry and in the Qur'an. Our study will aim to reveal the background of *Raḥman*, who is thought to have been born in a pagan environment, to a Jewish and Christian context later on, and also to reveal the meanings and how it was used in the Jahiliyya Arabic poetry and the Qur'an.

Keywords: Raḥmān, Paganism, Judaism, Christianity, Islam.

GİRİŞ

Rahmân, hem Suriye ve Güney Arabistan'da -bu bağlamda- özellikle Yemen Bölgesindeki çok tanrılı dinler hem de Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi tek tanrılı dinler tarafından kullanıldığı ifade edilen bir kelimedir. Bu bağlamda farklı din ve inanışlarda yer alan kelimenin hangi çerçevede nasıl kullanıldığını incelemek ve kökeni hakkında bilgiler verebilmek adına çalışmamızın önemli birtakım veriler sunacağı kanaatini taşımaktayız. Kuzey Suriye'de *Rahmân* kelimesinin en eski formu olarak kabul edilen *rḥmn*'nin; Aramice-Akadça iki dilli Tell Fekherye kitâbesindeki kullanımını ve anlam alanını ve yine aynı bölgedeki Palmira kitâbelerinde çokça rastlanan kelimenin hangi tanrılar veya önemli şahıslar adına kullanıldığını ortaya koymak ayrıca burada ikamet eden kimselerin inanç dünyalarını resmetmesi açısından tarihi serüvenini belirlemek oldukça önemlidir.

Pagan kullanımından doğmuş olduğu ifade edilen Güney Arabistan sıfatı olan *Rahmân*'ın (*rḥmn*) Mezopotamya kültürel etkisi altında Yahudi ve Hıristiyan olmayan bir ortamda milattan sonra ilk yüzyıllarda Suriye ve Yemen bölgelerinde kullanılmaya devam ettiği belirtilmiştir. Zikredilen bölgelere Yahudilerin ve Hıristiyanların gelmesi, zamanla buralarda Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın oldukça geniş bir alana yayılmasına ve misyonerlik faaliyetleri ile birlikte tevhide dayalı unsurların bölgede hareket kazanarak pagan kültürünün etkisini kaybetmesine ve tek tanrılı bir inancın benimsenmesine geçişin hızlanmasına yardımcı olduğu ifade edilmiştir. Genel itibarıyla 4. yüzyıla kadar pagan bir kullanımın devam ettiği görülen *Rahmân*'ın (*rḥmn*), aynı kelimeyi kullanan Yahudi ve Hıristiyanlar tarafından tek tanrılı bir sığata dönüştürüldüğü söylenebilir. Buna Yahudilik ve Hıristiyanlığa ait kitâbelerdeki kullanımlar ile Tevrat ve İnciller başta olmak üzere Yahudi ve Hıristiyan metinleri örnek verilmiştir.

İslam öncesi dönemlerde putperest Arapların gerek Yemen bölgesindeki topluluklarla ilişkileri gerekse Yahudilerle bir arada yaşama tecrübeleri bağlamında *Rahmân* ismini bildikleri ve bu ismi Allah'a karşılık kullandıkları dile getirilmiştir. Özellikle Cahiliye Dönemi Arap şiirlerinde *Rahmân* isminin kullanıldığı yerlerde 'Rab, İlâh, Hâlik' anlamlarının ön plana çıkarıldığı görülmektedir. İslam'ın kutsal kitabı olan Kur'ân'ı Kerîm'de, sûrelerin başlarında yer alan besmeleler hariç 56 defa geçen *Rahmân* kelimesi, Allah'ın bir sıfatı ve neredeyse özel bir adı olarak kullanılmakta ayrıca Kur'ân'daki 114 sûrenin isimleri bağlamında Allah'ın isim ve sıfatlarından birine karşılık gelen tek ad olarak karşımıza çıkmaktadır. Kur'ân'ı Kerîm'de *Rahmân* kelimesi sadece bir isim veya sıfat olarak kullanılması ile değil; aynı zamanda *Rahmân*'ın kim/ne olduğunu göstermesi açısından da oldukça değerlidir. Bizim bu çalışmamız, bazı eski kültürlerde ve dinlerde yer alan *Rahmân*'ın kökenini, anlam alanını dolayısıyla tarihi serencamını ortaya koymayı çalışmaktır.

RAHMÂN (RḤMN) FORMUNUN PAGANİZM İLE BAĞLANTISI-(YAHUDİ, HİRİSTİYAN VE İSLAM KÜLTÜRÜ ÖNCESİNDE RAHMÂN (RḤMN) KULLANIMI)

Rahmân (*rḥmn*) formunun/kelimesinin bilinen ilk örneği Tell Fekherye'de,¹ Aramice ve Akadça yazılmış iki dilli bir kitâbede bulunmuştur.² M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Gozan ve Sikan

¹ Tell Fekherye, Suriye'nin kuzeyindeki el-Hasakah Valiliği'ndeki Habur Nehri havzasında bulunan antik bir yerleşim yeridir. (Yazar notu).

² *Rḥmn* formunun bilinen ilk örneğinin Tell Fekherye'de bulunan Aramice ve Akadça yazılmış iki dilli bu yazıtta nasıl ve hangi bağlamda geçtiğini göstermek adına kitabenin yaklaşık olarak yarısını ve İngilizce tercümesi üzerinden Türkçe çevirisini yaparak paylaşmayı uygun bulduk. Bu transkripsiyon, tercüme ve içeriğin oluşturulmasında özellikle şu kaynaklardan istifade edilmiştir. Jonas C. Greenfield & Aaron Shaffer, "Notes on the Akkadian-Aramaic Bilingual Statue from Tell Fekherye", *Iraq* 45/1 (1983), 112-113; Takamitsu Muraoka, "The Tell Fekherye Bilingual Inscription and Early Aramaic", *Abr-Nahrain* 22 (1983-1984), 82-83; Edward Lipinski, "The Bilingual Inscription from Tell Fekherye", *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics* 2 (1994), 35-37. (1) dmwt' zy hdys'y zy šm qdm hddskn (2) gwgl šmyn w'rq mhnHt 'sr wntn r'y (3) wmsqy lmt kln wntn šlh w'dqwr (4) l'hyn klm 'hwh gwgl nhr klm m'dn (5) mt kln 'lh rḥmn zy tšlwth bh ysb (6) skn mr' rb mr' hdys'y mlk gwzn br (7) ssnwry mlk gwzn lhyy nbšh wlm'rk ywmwh (8) wlkb r šnwh wlšlm byth wlšlm zr'h wlšlm (9) 'nšwh wlmld mrq mnh wlmšm' tšlwth wl (10) mlqḥ 'mrt pmh knn wyhb lh wmn 'hr kn (11) ybl lknnh hds wšmyn lšm bh wzy yld šmy mnh (12) wyšym šmh hdd gbr lhwy qblh (1) Sikanlı Hadad'ın önüne diktiği Haddu-Yith'nin heykeli, (2) göğü ve yeri kontrol eden, bolluk veren ve tüm alanlara otlak ve (3) sulama yeri sağlayan ve bir kadeh ve bir kap yemek sunan (4) kardeş tanrıları

hükümdarı olan Hadad Yithi figürünün ön ve arka kenarlarındaki bu yazıt, 1979'da keşfedilmiş ve 1982'de yayınlanmıştır. Gozan'ın kutsal bölgesi olan Sikan'da önemli bir mabedi bulunan Arami tanrısı Hadad'a³ adanan bu yazıtta, Hadad'ın Aramice versiyonundaki sıfatları arasında *rḥmn* görülmektedir. Arami tanrı Hadad'a adanan bu yazıtta '*lh. rḥmn. zy. tšlwth. tḥh*'⁴ "kendisine dua edilmesi zevk veren merhametli tanrı" şeklinde geçen bir cümleyle rastlanılmaktadır.⁵ Hadad'ın Akadça karşılığı olan Adad, *rēmēnū*'nun neo-Asur formu olan muadili *rēmēū* şeklinde adlandırılır. Her iki formda da kelime, prototip formu olan *rahm-ān-ī-u* şekline ulaşmaktadır. *rēmēnū*'nun Marduk⁶ ve Ninurta'nın⁷ sıfatı olarak da kullanılmış olduğu ifade edilmiştir.⁸

Bu kitâbede Hadad Yithi, göğü ve yeri kontrol eden, bolluk veren, otlak ve sulama imkânı sağlayan, yeme-içmeyi sunan, nehirleri denetleyen, ülkeleri zenginleştiren, günleri-yılları elinde bulunduran, insanları hastalık ve musibetlerden koruyan, dualara karşılık veren, savaşçı, kendisine ibadet edilmesi zevk veren merhametli olan, büyük bir efendi olarak anlatılmıştır.

Rḥmn'nin bir diğer kullanımı Aramice bir metin olan *Ahikar'ın Öğütleri*'nde⁹ geçmektedir.¹⁰ Çerçeve anlatıda '*srḥ'dn mlk' rḥmn hw kmnd'* şeklinde gelen ve "Bilindiği gibi kral Esarhaddon merhametlidir." diye tercüme edilen bir ifade yer almaktadır. Ayrıca Esarhaddon'un müneccimlerinden biri olan Balasi'nin ona *šarru bēlni rēmānū sū* "Kral, efendimiz merhametlidir." şeklinde hitap ettiği ve krala bir talepte bulunulmadan önce *šarru rēmānū attā* "Sen, merhametli bir kralısın." diyerek hitap edildiği ifade edilmiştir.¹¹ Parpola, burada yer alan merhametin Marduk'a muadil olan kralın statüsünün karakteristik bir karşılığı olduğunu söylemiştir.¹²

Rḥmn'nin *Ahikar'ın Öğütleri*'deki bir diğer kullanımı; tanrı ve kral kelimelerinin bir arada geçtiği *mlk krḥmn 'p qlh h(w) mn hw zy yqwm qdmwhy lhn zy 'l 'mh* ve tercümesi "Kral,

adına, tüm nehir(ler)in denetleyicisi (5) tüm ülkeyi(leri) zenginleştiren, merhametli bir tanrı, kendisine dua edilmesi zevk veren (6) Sikan'da oturan, büyük bir efendi, (onun) efendisi, Gozan hükümdarı Had-Yith'i, (7) Sassu-nuri'nin oğlu, yaşamını sürdürmek için Gozan hükümdarı ve (8) günlerini uzatmak, yıllarını çoğaltmak, ev halkını, soyunu, erkeklerini korumak, ondan hastalığı önlemek, duasına kulak vermek için ve (10) çünkü ağzından çıkan sözleri sabitledi (bunu) ve ona adadı (onu) ve kim (onu) değiştirirse (onu) (11) bundan sonra onu yeniden kursun, üzerine benim adımla koysun ve kim oradan çıkarsa (12) adını koysun ve (yerine) adını koysun, hasmı savaşçı Hadad olsun.

³ Hadad, Batı Samilerin tapındığı fırtına, gök gürültüsü ve yağmur tanrısıdır. Asur-Babil kökenli tanrılar grubundaki Adad ile aynı özellikleri taşır. Suriye'nin kuzeyi ile Fenike kıyısı ve Fırat Irmağı boylarında yaşayan Batı Samilerin başlıca Baal'ı olarak genellikle elinde bir topuz ve şimşekle, boynuzlu başlığını giymiş sakallı bir tanrı biçiminde betimlenir. Onunla özdeş olan Hitit tanrısı Teşub gibi, Hadad'ın da simgesel yaratığı boğadır. (Yazar notu).

⁴ Akadça versiyonunda şu şekilde geçmektedir: *muṭaḥḥidu kibrāti ilu rēmē'ū*.

⁵ Greenfield J. C., "From 'Lh Rḥmn to al-Rahmān: The Source of A Divine Epithet", *Judaism and Islam: Boundaries, Communication and Interaction*, ed. B. H. Hary vd. (Leiden: Brill, 2000), 381-382.

⁶ Marduk, antik Mezopotamya'nın geç dönem tanrılarının birinin adıdır. Hammurabi zamanında Babil, Fırat vadisinin politik merkezi olduğunda, Babil panteonunun başı olarak Marduk'a tapılmaya başlanmıştır. Marduk, Babil yaratılış destanı olan Enûma Eliş'te tanrılarının en büyüğü ilan edilmiştir. Destana göre o aynı zamanda Babil'in koruyucu tanrısıdır. Lakabı "büyük efendi, dünyanın ve cennetin efendisi"dir. Marduk, sonraki dönemlerde Baal ve Tammuz ismi ile anılmaya başlanmıştır. Baal olarak Güneş ile simgelenmiştir. (Yazar notu).

⁷ Ninurta veya bilinen diğer adıyla Niğirsu, erken Sümerlerde ilk ibadet edilen tarım, şifa, avcılık, hukuk, yazı ve savaşla ilgili antik Mezopotamya tanrısıdır. İlk kayıtlara göre, tarım ve insanları hastalıklar ile demonların güçlerinden koruyan şifa tanrısıdır. Daha sonraki zamanlarda ise Mezopotamya daha askerî bir hâle geldikçe, daha önceki tarımsal niteliklerinin çoğunu elinde tutmakla birlikte savaşçı bir tanrıya dönüşmüştür. (Yazar notu).

⁸ Robert D. Biggs (ed.), *The Assyrian Dictionary* (Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 1999), 257-259; Greenfield, J. C. "Ba'al's Throne and Isa. 6:1.", *Mélanges bibliques et orientaux en l'honneur de M. Mathias Delcor*, ed. Andre Caquot vd. (Kevelaer: Butzon & Bercker, 1985), 193-198.

⁹ *Ahikar'ın Öğütleri*, Aramice yazılmış en eski edebi metinlerden biri olarak kabul edilir. Ahikar, Asur ve Ninova kralı Senharib'in (İ.Ö. 704-681) baş danışmanı olan zeki bir bilge ve adil bir yöneticidir. Oğlu olmadığı için yeğeni Nadan'ı evlat edinmiş, kendi oğlu gibi sevmiş, varisi yapmış, bilge bir kâtip olması için onu eğitmiş ve bir dizi öğüt vermiştir. Fakat Nadan, hırsına yenik düşerek kendisine birçok iyilikte bulunan Ahikar'a tuzak kurmuştur. Kurulan tuzak nedeniyle Asur kralı Senharib tarafından ölüme mahkûm edilen Ahikar, dürüstlüğü sayesinde Tanrı tarafından korunarak yeniden yaşama dönmüştür. *Ahikar'ın Öğütleri* bu bilgenin oğluna öğütleri ile başlar ve diğer olaylarla devam eder. (Yazar notu).

¹⁰ Bk. Yuliyos Yeşu Çiçek, *Ahikar'ın Öğütleri*, çev. Yuhanun Gülten-Abgar Gülten (İstanbul: Gerçeğe Doğru Kitapları, 2004).

¹¹ Greenfield, "From 'Lh Rḥmn to al-Rahmān: The Source of A Divine Epithet", 382.

¹² Detaylı bilgi için bk. Simo Parpola, *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal* (Neukirchen-Vluyn: Butzon and Berker, 1970), 11-19.

Merhametli gibidir; ayrıca onun sesi de gürdür. Tanrının yanında olan birinden başka kim onun huzurunda durabilir? şeklinde yer alan ifadelerdir.¹³ Bazı araştırmacılar Aramice metindeki *T'in* Ugaritçe'deki tanrı El'e karşılık kullanıldığını iddia ederek *rḥmn* ile El arasındaki ilişki merkezinde *rḥmn*'nin nasıl bir anlam alanına sahip olduğuna dair yorumlarda bulunmuşlardır.¹⁴

Rḥmn'a, Kuzey Suriye'de özellikle Palmira kitâbelerinde çok fazla rastlanmaktadır. Bu form, Ba'lshamen¹⁵ (*lb'šmn rb' wrḥmn*) ve 'Azizu¹⁶ (*l'zyzw 'lh' ṭb' wrḥmn*) için sıfat olarak kullanılmasına rağmen, esas olarak kimliği Palmira dininin araştırmacıları için tartışma konusu olan bir "anonim tanrı" ile de ilişkilendirilmiştir.¹⁷ *Irḥmn'*, *Irḥmn' ṭb' wṭyr'*, *dy qrw Irḥmn' w'nnwn* gibi kısmen kısa kullanımların yanı sıra *lbryk šmh l'lm ṭb' wrḥmn' wṭyr'* "adı sonsuza dek kutsansın, iyi, merhametli ve şefkatli olan" anlamına gelen uzun ifadeler de mevcuttur. Yukarıda ifade edilen "anonim tanrı"nın Ba'lshamen ile özdeşleştirildiği hususunda ciddi iddialar olmakla birlikte bu tanrının Yarbibol'a¹⁸ karşılık geliyor olabileceği de söz konusu edilmiştir.¹⁹ Bu anonim kullanımın belirli bir tanrı için de olsa, monoteizme giden yolda bir dönüm noktası olarak görülmekte, *rḥmn* sıfatı, uzun zamandan beridir Palmira'da ikamet eden çeşitli Arap kabilelerine mensup bölge sakinleri arasında yaygın olarak kullanılmakta olduğu söylenmiştir.²⁰

RAHMÂN'IN GÜNEY ARABİSTAN'DAKİ SERENCAMI BAĞLAMINDA BÖLGEDE YAHUDİLİK VE HİRİSTİYANLIK TARİHİ ÜZERİNE

Araştırmacılar arasında, M.Ö. 115-M.S. 525 yılları arasında Yemen'de hüküm süren ve Sebelilerin bir kolu olduğu ifade edilen Himyerîler'deki²¹ tek tanrılı bir yapının Yahudilikten mi yoksa Hıristiyanlıktan mı kaynaklandığı ya da Himyerî Rahmânizmi şeklinde bağımsız bir siyasi hatta teolojik bir temele mi dayandığı tartışma konusu olmuştur.²² Yahudilerin Yemen'e ne zaman girdikleri hususunda birbirinden oldukça farklı rivayetler söz konusudur. Hz. Musa'nın Mısır'dan çıkışı sonrası İsrailoğullarından bazı kimselerin güneye giderek buraya yerleştikleri hatta Sebe Melikesinin bu Yahudi soyundan geldiği rivayet edilmiştir.²³ Bir diğer anlatıya göre Hz. Süleyman'ın Sebe Melikesi ile görüştüğünden ve evlilikleri sonrası oğlunun terbiyesi için Kudüs'ten din adamları gönderdiğinden ve bu din adamlarının Yemen'de sinagog

¹³ Harold Louis Ginsberg, "Aramaic Proverbs and Precepts: The Words of Ahiqar", *The Ancient Near East: An Anthology of Texts and Pictures*, ed. James B. Pritchard (United Kingdom: Princeton University Press, 2011), 379-382. Ayrıca bk. Bezalel Porten & Ada Yardeni, *Text Book of Aramaic Documents from Ancient Egypt* (Jerusalem: The Hebrew University, 1993), 37. Burada ilgili öğüt 14. sırada yer almaktadır.

¹⁴ James M. Linderberger, *The Aramaic Proverbs of Ahiqar* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1983), 93-94.

¹⁵ Baalshamin (Baal Shamaim) olarak da bilinir. Kuzeybatı Sami tanrısı ve eski Ortadoğu yazıtlarında, özellikle Kenan/Fenike ve Suriye'de farklı yer veya zamanlarda farklı tanrılara verilen bir unvandır. Bu unvan, çoğunlukla Ba'al olarak da adlandırılan Hadad'a hasredilmiştir. Baalshamin, antik Suriye'de İslam öncesi Palmira'nın iki yüce tanrısından biri ve gök tanrısıydı (Bel diğer yüce tanrıdır). Orada onun özellikleri kartal ve şimşekti; belki de ay tanrısı Aglibol ve güneş tanrısı Malakbel ile bir üçlü oluşturmuştur. (Yazar notu).

¹⁶ Antik Arap mitolojisinde, Azizos veya Aziz, Palmira Araplarının sabahyıldızı tanrısıdır. (Yazar notu).

¹⁷ Javier Teixidor, *Inventaire des inscriptions de Palmyre XI* (Beyrut: Institut Français d'archéologie de Beyrouth, 1965), 9.

¹⁸ Palmira'da aynı anda tapılan üç güneş tanrısı vardı. Bunlar; Yarbibol, Malakbal ve Shams idi. Bu tanrıların isimleri Güneş'in eşanlamlı bir kullanımı da değildir. Yarbibol, panteonun en eski katmanına ait olup vahanın ana kaynağının efendisiydi ve kamusal yaşamda çok önemli bir role sahipti. Shams, vahaya yerleşen göçebe Arap tarafından tapılmaktaydı. Malakbal, adından da anlaşılacağı gibi, Ba'l'in elçisi olarak geçmekteydi. (Yazar notu).

¹⁹ Detaylı bilgi için bk. Javier Teixidor, "The Anonymous God", *The Pantheon of Palmyre* (Leiden: Brill, 1979), 115-119.

²⁰ Greenfield, "From 'Lh Rḥmn to al-Rahmân: The Source of A Divine Epithet", 385.

²¹ M.Ö. 115 yılında Yemen'in Zafar kentinde ortaya çıktığı ifade edilen Himyerîler, M.S. 525 yılında Habeşliler tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar bölgede oldukça önemli bir rol oynamıştır. Tarım ve ticaretin yanı sıra savaşçı kimlikleriyle de ön plana çıkan Himyerîlerin, yazılı kültüre sahip oldukları ifade edilir. Buhur yolları üzerinde yaşayan ana kaynağının Aden Körfezi ve Kızıldeniz boyunca limanlara sahip olmaları ve de zamanla Güney Arabistan'ı hâkimiyetleri altına almaları oldukça önemli bir konjonktüre sahip olduklarını göstermektedir. Birçok farklı kültür, inanç ve dine ev sahipliği yapma fırsatı bulan Himyerîler, İslam öncesi Arap tarihi bakımından da oldukça önemli veriler sunmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Halil Ortakçı, "Himyerîler (M.Ö.115-M.S. 525)", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2017), 92-124.

²² Detaylı bilgi için bk. Aaron W. Hughes, "South Arabian 'Judaism', Himyarite Rahmanism and the Origins of Islam", *Remapping Emergent Islam: Texts, Social Settings and Ideological Trajectories*, ed. Carlos A. Segovia (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2020).

²³ Reuben Ahroni, *Yemenite Jewry: origins, culture and literature* (Bloomington: Indiana University Press, 1986), 26.

kurduklarından ve Yemen'in ilk Yahudileri olduklarından bahsedilmiştir.²⁴ M.S. 3. yüzyılda Galilee Beth Shearim'de bulunan bazı kitâbelerden M.Ö. 115'li yıllarda Himyeriler döneminde yaşamış Yahudi nüfusa dikkat çekilmiştir. Kudüs'teki Süleyman Tapınağının yıkılması sonrası yetmiş beş bin Yahudi'nin bu bölgeye göç ettikleri fikrinin yanı sıra bazı kimseler ise M.S. 70 yılında Titus tarafından gerçekleştirilen baskılar veya Buhtunnasr istilası sonrası bu göçün gerçekleştiğini iddia etmişlerdir.²⁵ M.S. 130 yılında Filistinli Rabbi Akiba'nın Güney Arabistan ziyareti münasebetiyle burada Yahudi nüfusun varlığına işaret edilmiştir. Bazı araştırmacılar Yemen'deki Yahudi varlığının başlangıcını 3. yüzyıla dayandırmışlardır. İkinci Himyer hükümler döneminde Yahudi nüfus oldukça etkin bir hal almış; 4. yüzyılın ortalarında Hıristiyan misyonerlerin bölgeyi Hıristiyanlaştırmasına engel olacak bir konuma geldiği rivayet edilmiştir. Bu dönemde kesin olmamakla beraber Himyer hükümdarı Ebû Kerib'in Yahudiliği kabul etmiş olabileceğine dair görüşler de söz konusudur.²⁶ Yahudiliğin Yemen'e girişine dair bir diğer rivayet ise eski Yemen Kralı Zû Nuvâs'ın Yemen'e giderken Yesrib'de Yahudiliğe girmesi ve yanında iki Yahudi din adamını da buraya götürmesi bağlamında anlatılmıştır. Bu iki din adamının Yemen halkının San'a'da kurduğu Riam Tapınağı'nın yıkılmasını emrettiği ve "Raḥman'a ibadet", ve "Gökyüzünün Sahibine ibadet" gibi bilgilere yer verdikleri rivayet edilmiştir. Bu durumun, tevhide dayalı bazı unsurların Yemen'de hareket kazanmasına, Yemen halkının zihin ve inanç dünyalarında değişimin gerçekleşmesine ve zamanla eski inanç ve ilahlarından uzaklaşmasına yardımcı olduğu belirtilmiştir. Yemen'e giren Yahudilerin buradaki kralları ve önemli bazı kimseleri Yahudileştirdiklerinden bahsedilmiştir. Ayrıca Yahudiliğin temel doktrinlerinin yanı sıra Tevrat kıssalarını aktarmaya çalışmışlardır.²⁷

Hıristiyanlığın Yemen'e ne zaman ve nasıl girdiğiyle ilgili farklı rivayetler nakledilmiştir. Necran bölgesinde Hıristiyanlığın yayılması Faymiyûn ve Abdullah b. es-Samir adlı iki kişiye dayandırıldığı şeklinde görüşler vardır. Yemen'de Hıristiyanlığın etkili olması hususunda Suriye-Hicaz ticaret yolunun rol oynadığı söylenmiştir. M.S. 1. yüzyılda Hz. İsa'nın havarileri arasında yer alan Bartholomeus'un bölgeye geldiği, Yemen halkını ve dahi buradaki Yahudileri Hıristiyanlaştırdığı şeklinde rivayetlere yer verilmiştir. Bölgede diğer bir önemli karakter ise İskenderiye ilahiyatçılarından Pantaneus olduğu ifade edilir.²⁸ Yemen bölgesinin Hıristiyanlaştırma süreci özellikle 4. yüzyılda Roma İmparatorluğunun Hıristiyanlığa geçişi ile beraber hız kazanmıştır. Bu bağlamda, Hintli lakaplı Theophilos'un 340'ların başında Zafar'daki Himyerî mahkemesine gittiği, buradaki amacının sadece kralın Hıristiyanlığa geçmesini sağlamak değil; ayrıca Yemen'de üç ayrı yerde kilise inşa etme izni almaya çalışmak olduğu da anlatılmıştır. Bu açıklamanın Himyerî kralı tanımlamaya ve kralın Hıristiyanlığa geçtiğine dair kesin bir bilgi sağlamadığı da ifade edilmiştir.²⁹ Yemen'in, daha önce Hıristiyanlığı benimsemiş Habeşistan ile komşu ve buradaki bazı önemli kimselerle birtakım münasebetleri olması ve sonraki zamanlarda Necaşi'nin M.S. 345'te Himyerîlerle savaşması ve burayı ele geçirmesi sebebiyle bölgede Hıristiyanlığın varlığına dair önemli bilgiler nakledilmiştir.³⁰ 6. yüzyılda Himyerîlerin başına geçen Zû Nuvâs'ın Necran Hıristiyanlarını yok etmeye çalışması sonrası Necaşi'den yardım istenmiş, Aryat komutasında, içlerinde Ebrehe'nin de olduğu büyük bir ordu Yemen'e gönderilmiş ve Zû Nuvâs mağlup edilmiştir. Yemen ve Necran bölgesi ciddi anlamda Hıristiyanlık tesirine girmiş, burada Ebrehe ve ailesi Hıristiyanlığı yaymak adına gayret

²⁴ Haim Z'ew Hirschberg, "Arabia", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Cecil Ruth (Jerusalem: Keter Publishing House, ts.), 2/295; Gordon Newby, *A History of the Jews of Arabia* (Columbia: University of South Carolina Press, 1988), 33.

²⁵ J. R. Porter "Arabia Felix: Israelites, Jews and Christians", *Arabia and The Gulf: From Traditional Society to Modern States*, ed. Lan Richard Netton (London: Cambridge University Press, 1986), 9; Ahroni, *Yemenite Jewry: origins, culture and literature*, 25; Newby, *A History of the Jews of Arabia*, 33; Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler* (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005), 34.

²⁶ Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm, *es-Sîretu'n-nebevîyye*, nşr. Mustafa Sakka (Beyrut: y.y., ts.), 1/19-22; Mustafa Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı* (Ankara: Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., 1982), 16-17.

²⁷ Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fî târihi'l-'Arab kıble'l-İslâm*, çev. Dursun Hazer-Fethullah Zengin (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 1/117-120.

²⁸ Ya'küb es-Sâlis, *eş-Şuhedâu'l-Himyerîyyüne'l-'Arab fî'l-veşâ'iki's-süryânîyye* (Dimeşk: el-Mecelletu'l-Butrukiyye, 1966), 6-7.

²⁹ Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, 19; Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* (Ankara: Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., 1982), 19-20.

³⁰ M. Şemsettin Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2006), 135.

göstermiş, Yemen’i Hıristiyanlığın başkenti yapmak istemiş; bu amaçla burada Kulleys/Kalis adında büyük bir mabet inşa ettirmiştir. Yemen’e kara ve deniz yoluyla ulaşan Hıristiyanlar da Yahudiler gibi bölgede nüfuz sahibi olmaya ve dinlerini yayma faaliyetleri göstermeye önem göstermişlerdir. Zamanla bölgede Yahudiler ve Hıristiyanlar oldukça geniş bir alana yayılmış ve Arap Yarımadası’nda Tevrat, İncil ve birçok peygambere dair kısa kültürünü yayma fırsatı bulmuşlardır.³¹

Geleneksel pagan kullanımından doğan Güney Arabistan sıfatı olan *Rahmân’a* (*rḥmnn*) ibadet, Mezopotamya kültürel etkisi altında Yahudi ve Hıristiyan olmayan bir ortamda milattan sonra ilk yüzyıllarda yaygın bir şekilde kullanılmaya devam etmiştir.³² Jacques Ryckmans’a göre, 4. yüzyılın ikinci yarısında pagan ifadeler Güney Arapça metinlerden kaybolmaktadır. Onların yerini “Cennetin Efendisi” veya “Cennetin ve Yeryüzünün Efendisi” ve “Merhametli” (*Rahmânân*) tabirleriyle tek tanrılı sıfatlar almıştır. Bu şekilde, Hıristiyanlık ve Yahudiliğin aynı terminolojiyi kullanarak putperestliğin yerini almış olduğu söylenebilir.³³

YAHUDİ KİTÂBELERİNDE RAHMÂNÂN

{b}rk /wtbrk / sm / rḥmnn / ḏbsmyn/ wyšr’l / w , ‘lhhmw / rbyhd / ḏhrd’ / ‘bdhmw / “Cennette kutsanmış ve övülmüş Merhametli olan adına, İsrail’in ve onların Tanrısı, kuluna yardımcı olan Yahudilerin Rabbi...”;³⁴ br’w/ l’l , mr’ /smyn / w’rdn “Göklerin ve yerin efendisi Tanrı için inşa ettiler.”;³⁵ lysm’n / rḥmnn , slh “Merhametli olan, onun duasını dinlesin.”;³⁶ brḥmnn / rbhwd “Yahudilerin efendisi merhametli olana andolsun.”;³⁷ Imr’hm , w / rḥmnn / b’l /smyn / lhmrḥw / w’ḥškt , hw /wwwldhw / rḥmnn / ḥyy / hyw / sdqm / w , mwt / mwt / sdqm / wlḥmrhw / rḥmnn /wld , m / slḥm / sm’m / lsmrḥmnn “Rableri için, Merhametli Olan, Cennetin Efendisi, böylece bir kimseye ve onun eşlerine ihsanda bulunan ve çocuklarına, Merhametli Olan, adaletli bir yaşam sürdüren ve adaletle öldüren. Ve Merhametli Olan, ona çocuklar bahşeder; sağlıklı olanların Merhametli Olan’ın adı için savaşacağı...”;³⁸ 10. ...w’lhn / ḏlhw / smyn /w’rdn / lysrnn / mlkn... , ...wtrḥm / ‘ly / kl / ‘lm /rḥmnn / rḥmk mr’ / ‘t , “Ve yerin ve göğün sahibi olan Tanrı, kralımızı koruyacaktır ve bütün dünyaya merhamet et, ey Merhametli Olan, Rab sensin.”³⁹

M. S. 4. ve 5. yüzyıllarda Yahudi ve Hıristiyanların Güney Arabistan’da hâkimiyet kurmaya başlamaları ve misyonerlik faaliyetleri gibi sâikler pagan tanrıların kaybolmasına ve yerini tek tanrılı bir yapının almasına sebep olmuştur. Eski Güney Arabistan dilinin konuşulduğu Arabistan Yarımadası’nın güneyinde *Rahmânân* formunun kullanımı yaygınlık kazanmış; *Rahmânân* Yahudilik, Hıristiyanlık ve dolayısıyla monoteistik bağlamlarda tanrının baskın ismi haline dönüşmüştür.⁴⁰ Dolayısıyla yukarıda Yahudi kitâbelerinde yer alan ve “Merhametli Olan” şeklinde tercüme edilen *rḥmnn* formunun kullanıldığı yerlerde *Rahmânân*’ın Orta ve Güney Arabistan’da tek bir tanrının adı olarak betimlendiği görülmektedir. Ryckmans’ın da dikkat çektiği üzere “Cennetin Efendisi” veya “Cennetin ve Yeryüzünün Efendisi” ve “Merhametli” (*Rahmânân*) ifadelerinin geçtiği yerlerde onun kutsanmış ve övülmüş olduğu, adaletli bir hayat

³¹ Hakkı Dursun Yıldız, “Arabistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 3/253. Detaylı bilgi için bk. Ertuğrul Döner, “Dine İlişkin Bazı Bilgi, Rivayet ve Kissaların Hareket Noktası: Yemen/Yemen Yahudi ve Hıristiyanları”, *Dinî Araştırmalar* 18/46 (2015), 209-232.

³² Bk. John F. Healey, “Religions in the Graeco-Roman World”, *The Religion of the Nabataeans: A Conspectus*, ed. David Frankfurter vd. (Leiden: Brill, 2001), 96.

³³ Bk. Javier Ryckmans, “The Old South Arabian Religion”, *Yemen: 3000 Years of Art and Civilisation in Arabia Felix*, ed. W. Daum (Innsbruck: Umschau-Verlag, 1988), 110.

³⁴ Y. M. Abdallah, “The Inscription CIH 543. A new reading based on the recently found original”, *Sayhadica, Recherches sur les Inscriptions de l’Arabie pré-islamique offertes par des collègues au Professeur A. F. L. Beeston*, ed. Chr. Robin et. M. Bâfaqih (Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1987), 3-8.

³⁵ Gonzague Ryckmans, “Inscription sud-arabes (dou ième série)”, *Le Muséon* 68 (1955), 308-315.

³⁶ W. L. Brown & A. F. L. Beeston, “Sculptures and Inscriptions for Shabwa”, *Journal of the Royal Asiatic Society* 1/2 (1954), 43-62.

³⁷ Gonzague Ryckmans, “Inscription sud-arabes (dixième série)”, *Le Muséon* 66 (1953), 314-315.

³⁸ Gonzague Ryckmans, “Inscription sud-arabes (on ième série)”, *Le Muséon* 67 (1954), 99-105.

³⁹ Ryckmans, “Inscription sud-arabes (dixième série)”, 295-303.

⁴⁰ Krzysztof Kościelniak, “Jewish and Christian Religious Influences on pre-Islamic Arabia on the Example of the Term RḤMNN (“the Merciful”)”, *Orientalia Christiana Cracoviensia* 3 (2011), 68-69.

verdiği, sağlığın ve ölümün kendisinin elinde olduğu, insanlara ihsanda bulunduğu gibi ifadelere yer verilmiştir. Ayrıca *Rahmānān*'ın Yahudilerin ve İsrail halkının tanrısı olduğu vurgusu yapılmıştır.

rḥmnn'ın dayandığı form; *Raḥman, Raḥmana, (ha-)Raḥmānān*, Yahudilerin ayinlerinde özellikle yemeklerden sonra yapılan şükran dualarında oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Talmud'taki Aramice kullanımı olan *Rahmānā* geonik⁴¹ dönemden kalma birçok duada kendisine yer bulmaktadır.⁴² Tosefta Bava Kamma 9:30'da geçen *kol zeman še-atta rahmān ha-raḥman yeraḥem 'aleka* "Sen merhametli olduğun sürece, Merhametli olan sana merhamet edecektir." ifadesi ilgili kelimenin anlam içeriğini göstermesi açısından oldukça önemli bir örnektir.

HİRİSTİYAN KİTÂBELERİNDE RAḤMĀNĀN

Rahmānān teriminin kökeninin İbranice olduğu dile getirilmiş⁴³ ve Yahudi dini, sosyal ve politik etkisinin güçlü olduğu bir dönemde Sebe dilinde gelişen *rḥmnn* kullanımının Hıristiyanlar tarafından benimsendiği ifade edilmiştir.⁴⁴ En iyi bilinen Hıristiyan Sebe kitâbeleri Arabistan'ın güneyinde Aksum Krallığı'ndan⁴⁵ bir Aksumite Hristiyan vekili olan Ebrehe zamanından kalma iki metindir. Bu kitâbelerden biri M.S. 543 veya 547-548 tarihli, Sebe dilinde yazılmış olan CIH 541 adı verilen Ma'arib Seddi üzerindeki Ebrehe yazıtıdır. Bu kitâbede Ebrehe'nin Kinde kabilesiyle olan mücadelesinden, siyasi hükümlerini pekiştirmek adına Ma'arib seddini tamir ettirmesinden ve burada bir kilise yapımı için düzenlenen bir toplantıya katıldığından ayrıca Habeşistan, Bizans, Pers, Hira ve ertesi yıl Arabistan kabile reislerinden Haris bin Cebele'nin elçiliklerinin kabulü hakkındaki birtakım bilgilerden bahsedilmektedir.⁴⁶ Konumuz açısından burada önemli olan ifade Ma'arib kitâbesinin "Merhametli Olan'ın ve O'nun Mesih'inin ve Kutsal Ruh'un kudreti ve lütfu ile." başlamış olmasıdır. Tam metin ise şu şekilde tercüme edilebilir:⁴⁷ "Kudreti ve lütfu ile Merhametli Olan'ın ve O'nun Mesih'inin, O'nun Mesih'inin ve Kutsal Ruh'un. Onlar yazıtta yazılmıştır: Bakın! Kral, Ge'ez halkının soyundan gelen, Raḥmānī, yüce Ebrehe Zu Beymān, Sebe Kralı ve Zu Raydān ve Hadramevt ve Yemen ve sahillerle dağlardaki bütün Arapların kralıdır.⁴⁸

Ebrehe dönemine ait bir diğer kitâbe ise Sebe dönemine ait M.S. 552 tarihli olduğu düşünülen ve Ry 506⁴⁹ adı verilen Murayghan kitâbesidir.⁵⁰ Bu kitâbede Ebrehe'nin Ma'ad

⁴¹ Yahudi tarihinde geonik dönem genellikle VII-XI. yüzyıllar arası kabul edilir. Bk Sara E. Karash & Mitchell M. Hurvitz, "Geonim", *Encyclopedia of Judaism* (New York: Facts On File, 2006), 172.

⁴² Louis Isaac Rabinowitz, "God, names of", *Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem, Keter Publishing House, 2007), 7/677.

⁴³ Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'ān* (Baroda: Oriental Institute, 1938), 140-141.

⁴⁴ Greenfield, "From 'Lh Rḥmn to al-Raḥmān: The Source of A Divine Epithet", 389.

⁴⁵ Aksum Krallığı, Aksumite İmparatorluğu olarak da bilinir. Günümüzde Kuzey Etiyopya ve Eritre'de Tigray Bölgesi'nde yer alan kadim bir krallıktır. (Yazar notu).

⁴⁶ Kościelniak, "Jewish and Christian Religious Influences on pre-Islamic Arabia on the Example of the Term RḤMNN ("the Merciful")", 72.

⁴⁷ Bu tercüme orijinal metne mutabık bir şekilde gerçekleştirilmiştir. (Yazar notu).

⁴⁸ Sidney Smith, "Events in Arabia in the 6th Century A.D", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 16 (1954), 437. Ayrıca Hicaz bölgesinde görülen Sebe etkisi bağlamında *Raḥman* kullanımı için bk. Philip K. Hitti, *History of The Arabs* (London: Macmillan & Co., 1946), 104-105.

⁴⁹ "Merhametli Bir ve O'nun Mesih'inin kudretiyle, Kral Ebrehe, Benî Âmir (kabilesinin) hepsi isyan ettiğinde (dtbntn) ayında (razzia) baharında Ma'ad'a hücum ettiğinde bu kitabeyi yazdı. Şimdi kral, Kindeliler ve Alilerle birlikte 'BĞBRY'i ve Sa'd'lılarla birlikte HSN'in oğlu BSR'i gönderdi. Ordunun bu iki komutanı savaştılar. Şöyle ki Kin de kolu Benî Âmir'e karşı, TRBN güzergahındaki vadide ise Murādiler ve Sa'dlılar kolu da ... karşı. Onlar katlettiler ve (düşmanı) esir aldılar ve kâfi derecede ganimet elde ettiler. Kral diğer taraftan Haliban'da savaştı ve Ma'ad'ın askeri kuvvetleri bozguna uğradı ve onlar rehine(ler) vermeye zorlandılar. Bütün bunlardan sonra Amr b. Münzir, Ebrehe ile görüştü ve Münzir'den Ebrehe'ye rehine(ler) vermeyi kabul etti. Çünkü Münzir, Amr'a Ma'ad valiliğini vermişti. Böylece Ebrehe, Bağışlayıcı Bir'in kudreti ile Halihan'dan döndü."

⁵⁰ Profesör G. Ryckmans'ın yolculuğunda bulunan bu kitabe (Ry 506), yine onun tarafından Fransızca çevirisi ve yorumları ile nesredilmiştir. Yazıt, W. Caskel tarafından yapılan yorumlar ve Almanca tercümesi ile basılmıştır. Sidney Smith ve metni oldukça derinlemesine analiz eden F. Beeston tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir. Yazıtın detaylı bir araştırması da A. G. Lundin tarafından Rusça yapılmıştır. Yazıt, Cevad Ali tarafından kısmen Arapça'ya tercüme edilmiş ve notlar ilave edilmiştir. Maib Jacob Kister, "Hulubān Seferi (Ebrehe'nin Seferi Üzerine Yeni Bir Bakış)", çev. Fatih Erkoçoğlu, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2010), 575-576.

kabileleri ile Haliban'da yapmış olduğu savaşa dair anlatılara yer verilmektedir. Murayghan kitâbesi, içerisinde *rḥmnn* geçen *bḥyl | rḥmnn | wmsḥhw | mlkn | 'brh | ...* “Merhametli Olan ve O'nun Mesih'inin kudretiyle, Kral Ebrehe” ifadesi ile başlamakta ve *wqflw | bn | ḥl , [b]n | [b]ḥyl | rḥmnn* “Böylece Ebrehe, Merhametli Bir'in kudretiyle Haliban'dan döndü.” şeklinde tercüme edilen *rḥmnn* formu bulunan ifadelerle sonlanmaktadır.⁵¹ Bu kitâbe, Alfred Felix Landon Beeston (1911-1995) tarafından tercüme edilmiş olup, bazı araştırmacılar tarafından özellikle ilk cümlelerin farklı şekilde çevirisinin yapılabileceğine dair düşünceleri de barındırmıştır. Smithsonian Enstitüsü ve Suudi Arabistan Ulusal Müzesi ilgili cümlelerin “Tanrı'nın gücü (yardımı) ve Hıristiyan Kral Ebrehe Zu Beymân (Kralın unvanı), Sebe, Zu Raydân ve Hadramevt Kralı.”⁵² şeklinde tercüme edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu kitâbeler, içerisinde sadece *rḥmnn*'in yer alması ile değil; ayrıca kitâbenin tarihlendirilmesi ve burada zikredilen seferle ilgili birçok farklı yoruma kapı aralaması açısından da oldukça önemlidir.⁵³

RES 3904 olarak adlandırılan bir başka kitâbede ise *rḥmnn* şu şekilde geçmektedir: *...bsm / rḥmnn / wbnhw / krst̄s̄ / ḡlbn* “...Merhametli Olan ve Onun oğlu Mesih adına, muzaffer”.⁵⁴

Ma'arib kitâbesinde “Merhametli Olan'ın ve O'nun Mesih'inin ve Kutsal Ruh'un kudreti ve lütfu ile.” cümlesinde Hıristiyan teslis inancının üç uknumuna yer verilirken, Murayghan kitâbesinde “Merhametli Olan ve O'nun Mesih'inin kudretiyle, Kral Ebrehe” şeklinde geçen ifade ise Merhametli Olan/Bir'in ve Onun Mesih'inin yanında yer alan Kutsal Ruh'un yerine Ebrehe'nin kendi adını yazdırdığı ve dolayısıyla kendisine kutsiyet atfettiği görülür. Ayrıca Yemen Hıristiyanları için *rḥmnn* formunun, Ma'arib ve Murayghan kitâbeleri üzerinden bölgede teslis inancının yayılmasına katkıda bulunmuş olduğu da söylenmiştir.⁵⁵ Tüm bunların yanı sıra, kitâbelerde yer alan içerik ve özellikle *rḥmnn* kullanımının varlığı Yemen kralları ve liderlerinin tevhid düşüncesine aşina olduklarını söylemek adına oldukça önemlidir.⁵⁶

Hıristiyan-Süryani, örneğin Mor Afrem, Mor Yakub metinlerinde *Raḥmānā* kelimesinin Tanrının-İsa'nın sıfatı olarak kullanıldığı, esasen Süryani formu olan *mraḥḥmānā*'nın daha yaygın olduğu ifade edilmiştir.⁵⁷

RAHMÂN KAVRAMININ ETİMOLOJİSİ

Sözlükte şefkat ve merhamet eden, acıyan manası taşıyan *Raḥmān* sözcüğü, genel kabule göre رَحِم (raḥime) fiilinden gelen ve merhamet etmek, severek-acıyarak korumak anlamı taşıyan رَحْمَة (raḥme) kökünden türemiştir.⁵⁸ Raḥime fiili Arapçada رِقَّة (riḳqa) –şefkat, davranışta yumuşaklık, incelik, nezaket, acıma-, تَعَطُّف (ta'aṭṭuf) –şefkat duyma, sevgi gösterme, iyilikte bulunma-, مَرْحَمَة (merḥame) –merhamet etme-⁵⁹, مَغْفِرَة (maḡfira)⁶⁰ -bağışlama- ve رَأْفَة (ra'fa)

⁵¹ Alfred Felix Landon Beeston, “Notes On The Mureighan Inscription”, *Bulletin of The School of Oriental and African Studies* 16 (1954), 391–392.

⁵² Kościelniak, “Jewish and Christian Religious Influences on pre-Islamic Arabia on the Example of the Term RḤMNN (“the Merciful”)”, 72.

⁵³ Detaylı bilgi için bk. Ömer Faruk Doğangül, *Câhiliye Döneminde Fil Olayı ve Etkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 57-63.

⁵⁴ Gonzague Ryckmans, “Une inscription chrétienne sabéenne Musées d'Antiquités d'Istanbul” *Le Muséon* 59 (1946), 165-172.

⁵⁵ Kościelniak, “Jewish and Christian Religious Influences on pre-Islamic Arabia on the Example of the Term RḤMNN (“the Merciful”)”, s. 73-74.

⁵⁶ Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal fî târiḥi'l-'Arab ḳable'l-İslâm*, 1/52.

⁵⁷ Norbert Nebes, “The Martyrs of Najrân and the end of the Ḥimyar”, *The Qur'ân in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur'ânic Milieu*, ed. Angelika Neuwirth vd. (Leiden: Brill, 2010), 37.

⁵⁸ Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Abdulhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-'İlmiyye, 2003), 2/106; Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed b. Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, thk. Abdullah el-Kebîr vd. (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 1611.

⁵⁹ İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcu'l-luġa ve şihâhu'l-'Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr 'Âttâr (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyi'n, 1990), 5/1929; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1611.

⁶⁰ Muhammed b. Yakub el-Firûzâbâdî, *el-Ḳâmûsu'l-muḥîṭ*, thk. Muhammed Na'im el-'Arksûsî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2005), 1111.

(ra'afetun)⁶¹ -acıma, merhamet- anlamlarına gelir. Buna göre "وَقَدْ رَحِمْتُهُ وَتَرَحَّمْتُ عَلَيْهِ" ifadesi "Ona merhamet ettim, acıdım ve Allah'tan da ona merhamet etmesini diledim." anlamını, "تَرَأَى الْقَوْمَ" ifadesi de "İnsanlar birbirine şefkat gösterdi, sevgi duydu, acıdı." manasını taşır.⁶² R-ḥ-m fiilinin *مرحمة* (merḥame) mastarı haricindeki diğer mastarları *رحما* (ruḥmen), *رحما* (ruḥumen), *رحمة* (raḥameten) şeklindedir. Mazisi *رحم* (raḥime), muzarisi *يرحم* (yerḥamu) gelir.⁶³ Buna göre "رَحِمْتُهُ" ifadesinde olduğu gibi "Ona merhamet ettim, acıdım." denilir.⁶⁴ Bununla birlikte 'rahme' sözcüğü İsrâ 17/28 ve Fussilet 25/50. ayetlerde 'rızk' anlamında kullanılmıştır.⁶⁵

Lügat âlimleri, *Raḥmān* (رحمن) isminin menşei hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Kelimenin aslının Arapça olduğunu savunanlara göre *Raḥmān*, *أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ* (erḥamu'r-rāḥimīn) anlamında mübalağa sigasında *فعلان* (fa'lāne) vezninde 'rahmet' kökünden türemiştir.⁶⁶ Genelde *والله الرحمن الرحيم* (vallāhu'r-raḥmānu'r-raḥīmu) ifadesinde görüldüğü gibi *Raḥmān* ve *Raḥīm* birlikte gelir. Bununla birlikte *Raḥmān* sözcüğü, *Raḥīm* sözcüğünden farklı olarak yalnız Allah için kullanılır. *Raḥmān* ile aynı kökten türeyen ve mübalağa sigasında *فَعِيل* (fa'īl) vezninde gelip ism-i fā'il ve ism-i mef'ul manasında kullanılan *Raḥīm* sıfatının ise *رَجُلٌ رَحِيمٌ* (adam merhametlidir) örneğinde olduğu gibi Allah dışında varlıklar için kullanımı da mümkündür.⁶⁷

Ebū 'Ubeyde'nin (ö. 210/825) de aralarında olduğu bazı lügat âlimlerine göre *Raḥmān* ve *Raḥīm* sözcükleri, vezinlerindeki farklılığa rağmen *nedmān* ve *nedīm* kelimeleri gibi aynı anlama gelir.⁶⁸ Muhammed Abduh (ö. 1905), Suyūti'nin (ö. 911/1505) *ed-Durru'l-Mensūr* adlı tefsirinde *er-Raḥmān* ve *er-Raḥīm*'in aynı anlama geldiğini, *er-Raḥīm*'in *er-Raḥmān*'ı tekid ettiğini söylediğini dile getirmiştir. Abduh, bir âlimden böylesi bir sözün çıkmasını tuhaf karşılar. Bir kelimenin manasında başka bir manayı pekiştiren, açıklayan unsurlar olabilir; fakat Kur'an'ı Kerim'de iki kelime olup da ikincisinin kendisine ait yeni bir mana olmaksızın sadece birinciyi tekit için gelmiş olabileceği şeklindeki düşünceyi anlamsız bulur.⁶⁹ Taberī (ö. 310/923), "*Raḥmān* ve *Raḥīm* olan Allah'ın adıyla." ifadesinde önce Allah lafzının zikredilip daha sonra da sırasıyla *Raḥmān* ve *Raḥīm* kelimelerinin zikredilmesini; Arapların, bir şey hakkında bilgi vermek istediklerinde öncelikle onun ismini zikrettiklerini, böylelikle dinleyen kişinin kimden bahsedildiğini anlamalarına yardımcı olduğunu söyler.⁷⁰ Müfessirlerin çoğunluğu bu iki isim arasında bir mana farkının olduğu görüşündedir. Genel olarak *Raḥīm* sıfatının *Raḥmān* sıfatından sonra kullanılması "el-ḥāṣ ba'd el-'ām" metodu ile ilişkilendirilir. Arap dili yönünden *Raḥmān* kelimesi, türetildiği köke *Raḥīm* kelimesinden daha uzaktır. Bir şeyi, türetildiği köke daha uzak olan bir kelimeyle sıfatlandırmak onu, daha fazla övmek veya yermek olur. *Raḥmān* kelimesi, övme için kullanıldığından, Allah'ı bu sıfatla vasıflandırmak, *Raḥīm* sıfatıyla

⁶¹ Ahmed b. Fāris, *Mu'cemu Makāyisi'l-Luğa*, thk. Abdusselām Muhammed Hārūn (Beyrut: Dāru'l-Fikr, 1979), 2/498.

⁶² Cevherī, *Tācu'l-luğa ve şihāhu'l-'Arabiyye*, 5/1929; İbn Manzūr, *Lisānu'l-'Arab*, 1611.

⁶³ İbn Fāris, *Mu'cemu makāyisi'l-luğa*, 2/498; İbn Sīde el-Mursī, *el-Muḥkem ve'l-muḥītu'l-a'zam*, thk. Abdulhamid Hindāvī (Beyrut: Dāru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2000), 3/ 336-337; İbn Manzūr, *Lisānu'l-'Arab*, 1611; Ahmed Muhtār Ömer, *Mu'cemu'l-luğati'l-'Arabiyyeti'l-mu'āşıra* (Kahire: 'Alemlu'l-Kütub, 2008), 2/872.

⁶⁴ İbn Dureyd el-Ezdī, *Cemheratu'l-luğa*, thk. Remzi Münir (Beyrut: Dāru'l-İlm li'l-Melāyīn, 1987), 1/523-524; İsmail b. 'Abbād, *el-Muḥīṭ fi'l-luğa*, thk. Muhammed Hasan (Beyrut: 'Alemlu'l-Kütub, 1994), 3/95.

⁶⁵ İbn Manzūr, *Lisānu'l-'Arab*, 1612; Muhammed Murtazā ez-Zebīdī, *Tācu'l-'arūs*, thk. Ahmed Ferrāc (Kuveyt: et-Turāsu'l-'Arabī, 1965), 32/233.

⁶⁶ Ferāhīdī, *Kitābu'l-'ayn*, 2/106; İbn Dureyd, *Cemheratu'l-luğa*, 1/523; Ebū Mansūr Muhammed b. Ahmed el-Ezherī, *Tehzību'l-luğa*, thk. Muhammed Avad Mir'ad (Beyrut: Dāru lhyāi't-Turāsi'l-'Arabī, 2001), 5/34; İsmail b. 'Abbād, *el-Muḥīṭ fi'l-luğa*, 3/95; Cevherī, *Tācu'l-luğa ve şihāhu'l-'Arabiyye*, 5/1929; İbn Manzūr, *Lisānu'l-'Arab*, 1612; Zebīdī, *Tācu'l-'Arūs*, 32/233.

⁶⁷ Ezherī, *Tehzību'l-luğa*, 5/34; Cevherī, *Tācu'l-luğa ve şihāhu'l-'Arabiyye*, 5/1929; İbn Sīde, *el-Muḥkem ve'l-muḥītu'l-a'zam*, 3/337; İbn Manzūr, *Lisānu'l-'Arab*, 1612; Zebīdī, *Tācu'l-'arūs*, 32/233.

⁶⁸ Ebū Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Ġarību'l-Ḳur'ān*, thk. Ahmed Sakar (Mısır: y.y., 1978), 6.

⁶⁹ Reşid Rızā, *Tefsīru'l-Ḳur'āni'l-ḥakīm -Tefsīru'l-Menār-*, (Kahire: el-Hey'etu'l-Mısıriyye, 1944), 1/46.

⁷⁰ Muhammed b. Cerīr et-Taberī, *Cāmi'u'l-Beyān 'an Te'vili 'Āyi'l-Ḳur'ān*, thk. Abdullāh b. Abdulmuhsin et-Turkī (Kahire: Dāru Hecl, 2001), 1/132.

vasıflandırmaktan daha kuvvetlidir. Bu itibarla *Rahmân*'ın manası, *Rahîm*'den daha geniştir. Buna göre *Rahmân* sıfatıyla Allah bütün kullarına merhamette bulunurken, "وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا" (O, müminlere karşı rahîmdir.)⁷¹ âyetinde belirtildiği gibi *Rahîm* sıfatıyla da yalnız mümin kullarına merhamet eder, lütufta bulunur.⁷² İsfahânî'ye (ö. 5./11. yüzyılın ilk çeyreği) göre Allah, dünyada *Rahmân*, ahirette ise *Rahîm*dir. Şöyle ki Allah'ın dünyadaki nimetleri hem müminleri hem de kâfirleri kapsar. Ancak ahiretteki nimetler yalnız müminler içindir.⁷³ İbn Abbâs (ö. 68/687-88), *Rahmân-Rahîm* terkindeki *Rahmân* ismini rafîk (dost, müşfik), *Rahîm* kelimesini ise *Rahmân*'ın yarattıklarına rızıkta bulunması manasında ele alır.⁷⁴

Rahmân'ın Arapça kökenli türetilmiş bir sözcük olduğunu savunanlar, bu konuda farklı deliller öne sürmüştür. Kurtubî (ö. 671/1273), *Rahmân* kelimesinin türetilmiş olduğunu delilini Tirmizî'nin (ö. 279/892) tahrîc ettiği ve sahîh addettiği Abdurrahmân İbn Avf'dan (ö. 32/652) nakledilen bir hadise dayandırır. O, Hz. Muhammed'in şöyle buyurduğunu işittir: "Allah der ki 'Ben *Rahmân*'ım, *Rahîm*'i yarattım ve ona kendi adımdan bir ad ekledim..."⁷⁵ Bazı ilim adamlarına göre ise *Rahmân* türemiş bir isim olmayıp; Allah'a has özel isimlerdendir. Dolayısıyla bu kelime "rahmet"ten türemiş olsaydı, rahmet olunan ile birlikte de kullanılabilirdi şeklinde görüş bildirilmiştir. Allah, kullarına *Rahîm*'dir denilebildiği gibi kullarına *Rahmân*'dır da denilebilirdi. Eğer *Rahmân* kelimesi "rahmet"ten türemiş olsaydı Allah'ın adı olarak kullanıldığında Arapların bu kelimeyi işittiklerinde tepki göstermeleri gerekirdi. Araplar, Rablerinin *rahmet* sahibi olduğunu kabul etmekteydiler.⁷⁶ Ayrıca Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923) gibi *Rahmân*'ı öncekilerin kitaplarında yer alan Allah'a karşılık gelen türememiş, müstakil bir isim olarak değerlendirenler de mevcuttur. Buna göre *Rahmân* türememiş, yalnız Allah'a ait zâtî bir isim; *Rahîm* ise sıfattır. Çünkü Araplar "كُنْ بِي رَحِيمًا" yani "Bana karşı Rahîm ol." derler, aynı cümlenin "كُنْ بِي رَحْمَانًا" yani "Bana karşı Rahmân ol." formunu kullanmazlar.⁷⁷

Bazı lügat âlimleri de *Rahmân* kelimesinin İbrânîce olduğunu ileri sürmüştür. Ezherî'nin (ö. 370/980) nakline göre *Rahmân-Rahîm* terkindeki *Rahmân* sözcüğü İbranice, *Rahîm* ise Arapçadır. Buna göre *Rahmân* ismi Arapça rahmet kökünden fa'lân vezninde türetilmiş bir isim olmayıp İbranice müstakil bir isimdir.⁷⁸ Ayrıca mana benzerliğinden ötürü karışıklığa mahal vermemek adına *Rahmân* isminin Arapça kökenli olan *Rahîm* ile birlikte zikredildiği ifade edilmiştir.⁷⁹

CAHİLİYE ARAPLARINDA RAHMÂN

Hicaz bölgesinde paganizmin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı konusu oldukça önemlidir. Kur'an'daki ifadelerden de anlaşılacağı üzere çok tanrılı, putperest bir kültüre sahip olan bölge Araplarının aynı zamanda kendilerini Hz. İbrahim geleneğine dayandırdıkları ve onu sahiplendikleri de görülmektedir.⁸⁰ Geleneksel olarak kendilerini monoteizmin simgesi Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail'in varisleri olarak gören bölge Araplarını putlarla kimin/kimlerin tanıştırdığı ve politeist kültürün nasıl ortaya çıktığı konusu oldukça mühimdir. Kaynakların birçoğunda yaşadığı zaman tam olarak bilinemeyen Amr b. Lühay'ın bölgeye putperestliği getirdiği ifade edilmektedir. Bununla birlikte Amr b. Lühay'ı Hz. İsmail'den beridir süregelen

⁷¹ Ahzâb 33/43.

⁷² İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-muḥîtu'l-a'zam*, 3/337; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1612; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, 32/234; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 1/149

⁷³ Râğîb el-İsfahânî, *el-Mufredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Kîlânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008), 192.

⁷⁴ Ezherî, *Tehzîbu'l-luġa*, 5/34; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1612; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, 32/234.

⁷⁵ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâmuddîn İsmâîl b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. (Kahire: Mektebetu'l-Evlâdi's-Şeyh li't-Turâs, 2000), 1/196.

⁷⁶ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 2006), 1/159-160.

⁷⁷ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-luġa*, 1/523-524; İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-muḥîtu'l-a'zam*, 3/337; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1612; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, 32/233.

⁷⁸ Ezherî, *Tehzîbu'l-luġa*, 5/34; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1612; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, 32/233.

⁷⁹ Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî, *Keşfu'l-müşkil min şaḥîhi's-şahîhayn*, thk. Ali Hüseyin Bevvâb (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 3/304.

⁸⁰ Âli İmrân 3/67; Nahl 16/123.

monoteistik yapıyı bozan kişi olarak aktaran rivayetlerin birçoğu da tartışmaya açıktır. Çok eski dönemlerden itibaren kuzeyden güneye ve doğudan batıya Arabistan yarımadasında putperest geleneğin oldukça yaygın olduğu bilinmektedir. Gerek Kuzey Arabistan (Teyme, Palmira, Suriye vs.) gerekse Güney Arabistan (Yemen, Yemame ve Sebe Bölgesi vs.) ile ilgili çalışmalarda eski dönemlerden beridir paganizmin yaygın olduğu görülmektedir.⁸¹

Arap Yarımadasında Yahudilik, Hıristiyanlık, Mecusilik gibi dinlerin yanı sıra özellikle Güney Arabistan'da güneş (ana tanrıça), ay (baba tanrı) ve yıldızlara (-özellikle- Zühre/oğul tanrı) tapınma gibi inançların oldukça yaygın olduğunu söylemek mümkündür.⁸² Hatta birçok araştırmacıya göre diğer tanrı adları genellikle bu üç tanrıdan (ay-güneş-Zühre) birinin sıfatlarından ibaret kabul edilmiştir. Bilindiği kadarıyla güneş, ay ve yıldızların oluşturduğu tanrı tasavvuru Babil kaynaklı olup muhtemelen Sabiiler'in ve Keldaniler'in etkisiyle ilk defa Güney Arabistan'da ortaya çıkmış, zamanla kuzeye doğru bu tasavvur yayılmış ve Arap kabileleri arasında özellikle ay tanrısı çeşitli adlarla anılmıştır. Bütün bunlara ilaveten, birçok İslâmî kaynaklarda yer alan ifadelere ve bazı oryantalistlerin tespitlerine göre genel olarak Sâmi kavimler gibi Arapların da kesin olmamakla birlikte en eski inançlarının tevhid esasına dayandığı ifade edilmiştir. Bazı kitâbelerde tek tanrıya inancı ifade eden göğün hâkimi/ilahı anlamına gelen "Zû Semâvî"den bahsedilmiştir. Bunun, Yemen'in Yahudilik ve Hıristiyanlık tesirine girmeden önceki tek tanrılı bir inancı resmettiği söylenebilir.⁸³

İslam'ın zuhuruna kadar bölgede Hanîf adı verilen bir tevhid inancının varlığı ve bu inanca ait müntesiplerin bulunduğu da zikredilmelidir. Hanîflerin, Hz. İbrahim'in dinini yaşatmaya çalıştıkları, Yahudilik ve Hıristiyanlıktan uzak kaldıkları, putperestliğe karşı çıktıkları ifade edilir. Her ne kadar bazılarının farklı din ve kültürlere mensup olabileceği şeklindeki görüşler olsa da Varaka b. Nevfel, Ubeydullah b. Cahş, Zeyd b. Amr ve Osman b. Huveyris, Kus b. Sâide, Umeyye b. Ebu's-Salt, Süveyd b. Âmir, Âmir b. ez-Zarb, Abîd b. Ebras gibi önemli şair ve kimselerin Hanîfler arasında yer aldığı söylenebilir.⁸⁴

İslam öncesi Arapların inançları üzerine yapılan araştırmalarda Arap yarımadasında ve özellikle Yemen bölgesinde *Rahmân* kelimesine ve dolayısıyla inancına dair ipuçlarına rastlanmaktadır.⁸⁵ Yemen ile bağlantıları münasebetiyle Mekkelilerin de *Rahmân*'ı bildikleri ve bu kelimeyi Allah ile eşdeğer kullandıklarını Cahiliye Arap şiirlerine bakıldığında görmek mümkündür. Nitekim Muhârib b. Kays el-Küsa'î (ö. 534), 'Amr b. Mâlik eş-Şenferâ el-Ezdî (ö. 525-550), Hâtim b. Abdillâh et-Tâi (ö. 578), 'Urve b. 'Utbe er-Rahhâl (ö. 592), Zeyd b. 'Amr b. Nufeyl (ö. 606), el-Esved b. Ya'fer (ö. 610) gibi Cahiliye Arap şairlerinin şiirlerinde *Rahmân*'ın, Allah ve/veya Rab ile aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca hem Cahiliye hem de İslâmî dönemde İlâh ve Rab kelimelerinin çoğul kullanımları mevcutken *Rahmân* kelimesinin çoğulunun bulunmaması bu kelimenin tek tanrılı bir inancı resmettiği şeklindeki görüşü ön plana çıkarmıştır. *Rahmân* gibi Allah kelimesinin de çoğul kullanımının olmaması Arapların inancında bu isimlerin belirli, özel, tek bir varlığı sembolize ettiği ifade edilebilir. Arapların, "gökleri ve yeri yaratanın,⁸⁶ güneşin ve ayın hareketlerini belirleyenin",⁸⁷ "gökten yağmur yağdırıp onunla ölü toprağa hayat verenin"⁸⁸ Allah olduğunu ifade etmeleri, "putlara, onları Allah'a yaklaştırmaları için tapındıklarını"⁸⁹ söylemeleri ayrıca "gemiye bindikleri ve denizde fırtınaya yakalandıkları zaman, inançlarını şirkten arındırarak yalnızca Allah'a yönelmelerinin ama Allah, onları fırtınadan kurtarıp karaya sağ salim çıkardığında yine şirke düşmelerinin"⁹⁰

⁸¹ Şinasi Gündüz, "Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği", *Cahiliye Araplarının İlahları*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 15-19. Geniş bilgi için bk. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2014), 9-50.

⁸² İbrahim Usta, *İslâm Öncesi Arap Mitolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 35.

⁸³ Mustafa Çağırıcı, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/316-317.

⁸⁴ Şaban Kuzgun, "Hanîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/33-39.

⁸⁵ Çağırıcı, "Arap", 3/316-317.

⁸⁶ Lokmân 31/25; Zümer 39/38; Zuhuruf 43/9.

⁸⁷ Ankebüt 29/61.

⁸⁸ Ankebüt 29/63.

⁸⁹ Zümer 39/3.

⁹⁰ Ankebüt 29/65.

anlatıldığı âyetler Cahiliye Araplarının Allah'ı tanıdıklarına ve ona özel bir konum atfettiklerine delil olarak gösterilebilir.⁹¹

Taberî, bazı kimselerin, Arapların, İslam'dan önce *Rahmân*'ın ne/kim olduğunu bilmediklerini söylemiş olduklarını ve buna delil olarak da "*Rahmân*'a secde edin/O'na boyun eğin." denildiği zaman müşriklerin Hz. Muhammed'e "*Rahmân* da neymiş; O da kimmiş? Ne yani, sen 'Secde edin' dedin diye biz secde mi edeceğiz?!" şeklinde söyledikleri sözü delil göstermiş olduklarını dile getirmiştir. Ayrıca Hudeybiye Antlaşması imzalanırken Hz. Muhammed'in Hz. Ali'ye "*Rahmân* ve *Rahîm* olan Allah'ın adıyla." şeklinde yazmasını buyurduğunda Kureyşli müşriklerin "Biz, ne *Rahmân*'ı ve ne de *Rahîm*'i tanırız." dedikleri ve bazı rivayetlerde ise "Biz *Rahmân* diye bir şey tanımıyoruz, sadece Yemâme'nin *Rahmân*'ını tanıyoruz." diyerek cevap verdikleri nakledilmiştir. Taberî, müşriklerin Müslümanlar karşısında inatlaşarak, aslında *Rahmân*'ı bildikleri halde onu duymadıklarını iddia ettiklerini belirtmiştir. O, bu noktada "Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler Hz. Muhammed'i kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar."⁹² âyetini örnek göstermiş ve müşriklerin, Hz. Muhammed'in hak Peygamber olduğunu daha önceki kitaplardan bildikleri halde onu inkâr ettiklerini söylemiştir. Taberî, bazı Cahiliye Dönemi şiirlerinde de *Rahmân* kelimesinin zikredildiğini belirterek müşriklerin *Rahmân* hususunda yalan söylediklerini vurgulamıştır.⁹³ Burada şu da ifade edilmelidir ki, Arapların, *Rahmân*'a karşılık gelen ifadeleri bilmemelerinin/anlamamaların sebebinin, geçmişten beridir kullanageldikleri Allah lafzında olduğu gibi, Hz. Muhammed'in Allah lafzını kullanırken bu kelimeye yüklediği anlamın Araplardaki anlam alanına karşılık gelmemesine benzer bir durumu resmettiği şeklinde de düşünülebilir.⁹⁴

İslam öncesi dönemde Mekkeli Arapların gerek Yemen bölgesindeki topluluklarla ilişkileri gerekse Yahudilerle bir arada yaşama tecrübeleri bağlamında *Rahmân* ismini bildikleri ve bu ismi Allah'a karşılık kullandıklarını ifade etmiştik. H. Grimme, Nöldeke, R. Blachere, J. Jomier ve R. Casper gibi bazı oryantalistler –kendilerince- İslam vahyini farklı evrelere ayırmış, hatta bazı sûrelerin kronolojik olarak sıralanmasında *Rahmân* ismini delil olarak gösterme yoluna başvurmuşlardır.⁹⁵ Bu bağlamda bazı oryantalistler, Allah'ın ilk dönemler kendisini "Rab", daha sonraki dönemlerde "*Rahmân*" ve nihai olarak da "Allah" ismiyle nitelendirdiğini söylemiş; hatta Hz. Muhammed'in kendi tanrısını isimlendirme hususunda tereddüt yaşadığını iddia edenler olmuştur.⁹⁶ Bazı oryantalistler, bir Yahudi metnindeki "Gökteki *Rahmân*" ifadesinden hareketle Yemen bölgesindeki Arapların *Rahmân* ismini Yahudilerden aldıkları iddiasında bulunmuşlardır. Par Jacques Jomier, Arabistan'da İslam'dan önce tanrıyı *Rahmân* olarak adlandıran Hıristiyan bir mezhep vs. bulunması gerektiğini ve bunu da Kur'an'ın, Hıristiyanlığa ait bazı kavramları *Rahmân* ile birlikte kullandığını ve Kur'an'da *Rahmân* kelimesinin geçtiği yerlerin Ehli Kitap anlatıları üzerinden birtakım bağlamlarla zikredildiğini iddia ederek gerçekleştirmeye çalışmıştır. Kanaatimizce bu görüş bazı oryantalistlerin *Rahmân* kelimesinin kökenini Yahudilik ve/veya Hıristiyanlık menşeli bir bağlama çekme çabasının neticesi olarak görülebilir. Fakat unutulmamalıdır ki *Rahmân* kelimesi Yahudilik ve/veya Hıristiyanlık öncesi kitâbelerde de bulunmaktadır. Bu görüşümüzü destekler mahiyette, Montgomery Watt gibi bazı oryantalistlerin, diğer bazı oryantalistlerin *Rahmân* ile ilgili değerlendirmelerine iştirak etmedikleri, onların, *Rahmân*'ın bazı eski kitâbelerde yer aldığını belirttikleri, ayrıca Hz. Muhammed'den önce de Arabistan'da peygamberlik iddiası ile çıkan bazı kimseler tarafından da kullanılmış olması delil olarak gösterilebilir.⁹⁷

Güney Arap putperestlerinin kullandığı *Rahmân*'ın (*rḥmn*) bir pagan tanrısı olduğu fakat Yahudilerin ve Hıristiyanların taptığı *Rahmân* ile aynı olmadığı düşüncesi de dile getirilmiştir.

⁹¹ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), 114-121.

⁹² Bakara 2/146.

⁹³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/130.

⁹⁴ Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 111.

⁹⁵ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Suat Yıldırım, "er-Rahmân Vafsinin Kur'an-ı Kerîmde Kullanılışı", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 4 (1980), 33-40.

⁹⁶ Neal Robinson, *Discovering the Qur'an: a contemporary approach to a veiled text* (London: SCM Press, 2003), 89-92.

⁹⁷ W. Montgomery Watt, *Kur'an'a Giriş*, çev. Süleyman Kalkan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 175.

Bazı oryantalistler *Rahmān*'in, Güney Arabistan menşeli pagan tanrı (ay tanrısı) formunun veya Yahudilik ve/veya Hıristiyanlıktaki kullanımının Hz. Muhammed tarafından bir araya getirilmiş kullanım olduğunu iddia etmişlerdir.⁹⁸ Brett Marlowe Stortroen, George Braswell, Nöldeke, Healey gibi bazı oryantalistlerin, *Rahmānan*'ın Güney Arabistan kitâbelerinde geçtiğini ve aynı bölgedeki Hıristiyanlar tarafından tanrı için ad olarak kullanıldığını bildikleri halde, sadece pagan kullanımını önceleyerek İslam'ın zuhuru sonrası Allah'a karşılık gelecek bir şekilde asimile edildiği gibi bir düşünceye saplandıkları ifade edilmiştir.⁹⁹ Burada oryantalistlerin amacının, genel olarak İslam düşüncesinde özeldi ise Kur'ân'ı Kerîm'de yer alan *Rahmān*'in anlam alanını ve hangi bağlamda kullanıldığını ortaya koymak yerine, İslam'ın ve Kur'ân'ın otantikliğine hâlel getirme çabasının bir yansıması olarak görülebilir.

Fenolojik açıdan dindeki sentezin öğelerinin tarihi değil; kültürel ve aktüel bir yapısı vardır. Kültürel öğeler, dinlerin nesnelleşme sürecinde zamana ait olmaktan çıkıp sabit ve devamlı bir özelliğe bürünmektedir. Bu bağlamda konumuzun merkezinde olan *Rahmān* kelimesi/ismi, özellikle Yemen ve Yemâme bölgesinde Allah'ın bir sıfatı olarak kullanılmakta hatta daha önce de ifade ettiğimiz üzere Güney Arabistan'da Yahudilik ve Hıristiyanlık bağlamında *Rahmāna* ve/veya *Rahmānan* diye de geçmektedir. *Rahmān* ismi, Cahiliye Döneminde de kullanılmakta ve Mekke'nin geçmişte *ummu ruḥmin* veya *ummu'r-ruḥmi*, *ummu raḥm*, *ummu'r- Raḥmān* (أم الرحم / أم رحم) adıyla anıldığı da rivayet edilmektedir.¹⁰⁰ İslam, Araplar tarafından bilindiğini düşündüğümüz *Rahmān*'i Allah'ın zatı ile özdeşleştirmekte ve ulûhiyetin ikinci ismi haline dönüştürmektedir. Burada üzerinde durulması gereken önemli bir diğer konu ise tarihi geçmişi ve gelişim süreci her ne olursa olsun, genel itibarıyla İslam'la birlikte kelimenin kendine münhasır ilahi bir yapıya dönüştürüldüğüdür.¹⁰¹

KUR'ÂN'I KERÎM'DE RAHMÂN

Kur'ân'ı Kerîm'de *Rahmān* ismi besmeleler hariç elli altı, *Raḥîm* ismi -Hz. Peygamber'e nisbet edildiği bir yer¹⁰² hariç- 114 yerde kullanılmıştır. Dört âyette "erḥamu'r-râḥimîn",¹⁰³ iki âyette "ḥayru'r-râḥimîn"¹⁰⁴ ifadeleri yer almıştır. *Rahmān*, altı âyette *Raḥîm* ile birlikte, diğer yerlerde tek başına kullanılmıştır. *Raḥîm* ise Gafûr, Azîz, Raûf, Tevvâb, Ber, Vedûd isimleri ve bir yerde Rab ismiyle birlikte, üç âyette de müminlerle ilişkili olarak zikredilmiştir.¹⁰⁵ Kur'ân'daki kullanımlarından hareketle *Rahmān*'in Allah lafzı gibi zâtî bir isim, *Raḥîm*'in ise sıfat konumunda olduğu söylenebilir.¹⁰⁶

Kur'ân'da Hz. Zekeriyâ, Hz. Yahya, Hz. Meryem, Hz. İsa, Hz. İbrahim ve Hz. Musa ve Hz. Peygamber'den bahseden Meryem sûresinde Allah lafzının sadece iki yerde¹⁰⁷ geçmesine karşılık *Rahmān*'in on altı yerde¹⁰⁸ kullanılmış olması oldukça dikkat çekicidir. Ayrıca Yâsîn sûresinde dört yerde geçen *Rahmān*¹⁰⁹ kelimesinin, "kendilerine elçiler gönderilen şehir halkının durumunu anlatan" özellikle 15. ve 23. âyetlerde; gönderilen iki elçi ve sonrasında bu ikisini destekleyici olarak gelen elçinin yalanlanması ve o kimselerin "Sizler, sadece bizim gibi insanlarsınız. *Rahmān* size bir şey indirmemiştir ve söyledikleriniz yalandan ibarettir." ve şehrin öteki ucundan bir adamın koşarak gelip "Ey kavmim! Ben O'nu bırakıp da başka ilahlar/tanrılar

⁹⁸ Islamic Awareness, "Responses to Islamic Awareness: Rahmanan (RHMNN) – An Ancient South Arabian Moon God?" (Erişim 1 Ocak 2022).

⁹⁹ Islamic Awareness, "Rahmānan (RHMNN) – An Ancient South Arabian Moon God?" (Erişim 1 Ocak 2022).

¹⁰⁰ Bk. İbn Fâris, *Mu'cemu maḳâyisi'l-luġa*, 2/498; Cevherî, *Tâcu'l-luġa ve şihâhu'l-'Arabîyye*, 5/1929; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-'Azam*, 3/337; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muḥîṭ*, 1112; Nebi Bozkurt & Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/556.

¹⁰¹ Zeki Özcan, *Teolojik Hermenötik* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2000), 186-187.

¹⁰² Tevbe 9/128.

¹⁰³ A'râf 7/151, Yûsuf 12/64, 92, Enbiyâ 21/83.

¹⁰⁴ Mü'minûn 23/109, 118.

¹⁰⁵ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1996), 376-379.

¹⁰⁶ Bekir Topaloğlu, "Rahmān", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/415.

¹⁰⁷ Meryem 19/58, 76.

¹⁰⁸ Meryem 19/17, 26, 44, 45, 58, 61, 69, 75, 78, 85, 87, 88, 91, 92, 93, 96.

¹⁰⁹ Yâsîn 36/11, 15, 23, 52.

mı edineyim?! *Rahmân* bana bir zarar vermeyi dilerse, o sözde tanrıların şefaatleri bana hiçbir fayda vermez, onlar beni asla kurtaramazlar. Şayet ben, Allah'tan başka ilahlar/tanrılar edinirsem, büyük hüsrana uğrarım." şeklinde gelen ifadelerin anlatıldığı yerler dikkate alındığında önceki dönemlerde de *Rahmân*'ın bilindiği ve kullanıldığı düşüncesini ortaya koymaktadır.

Rahmân isminin sadece Hz. Muhammed tarafından kullanılmadığını; önceki birçok peygamber ve toplulukların da bu ismi Allah'a karşılık gelecek bir şekilde ifade ettiklerini dile getirmiştik. "Göklerin, yerin ve bu ikisi arasında bulunan her şeyin rabbinin *Rahmân* olması",¹¹⁰ "gerçek hükümlerliliğin *Rahmân*'a ait olması",¹¹¹ "*Rahmân*'ın çocuk edinmesinin söz konusu olmadığı ve O'nun eşsiz, ortaksız, çocuksuz olduğu",¹¹² "Senden önce kendilerine peygamberler gönderdiğimiz kimselere sor bakalım, *Rahmân*'ın dışında tapınılacak tanrılar edinip diye emretmiş miyiz?"¹¹³ denilmesi, Hz. Musa'nın Sina dağından dönmeden önce Hz. Harun'un, "Ey Kavmim!" "Siz, bu buzağı heykeliyle çok kötü biçimde ayartılmaktasınız. Gerçekte sizin rabbiniz bu heykel değil, *Rahmân*'dır."¹¹⁴ demesi, Hz. Süleyman'ın Sebe Melikesine gönderdiği mektupta *Rahmân* ifadesinin yer alması¹¹⁵ ayrıca özellikle Meryem sûresinde geçen birçok peygamber ve önemli şahıslar (Hz. Zekeriyâ, Hz. Yahya, Hz. Meryem, Hz. İsa, Hz. İbrahim ve Hz. Musa) üzerinden *Rahmân*'ın Allah-Rab oluşuna işarette bulunulması ve yine ilgili sûrenin 58. âyetinde Allah'ın kendilerine lütufta bulunduğu peygamberlerden; yani Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim ve Hz. Yakub'tan söz edilen yerlerde *Rahmân*'ın âyetleri okunduğunda secdeye kapandıklarından bahsedilen ifadelerden anlaşılacağı üzere *Rahmân* ile -geçmişten günümüze kadar- ulûhiyetin tek bir zata râci olduğu merkezinde tevhid vurgusunun yapıldığı görülmektedir.¹¹⁶

Kanaatimizce genel olarak Kur'an'ı Kerim'de *Rahmân* kelimesinin geçtiği birçok âyetin tevhid ilkesine ve Allah'ın, dolayısıyla *Rahmân*'ın ne/kim olduğuna dair destekleyici bir hüviyete sahip olduğu zikredilebilir. Bu bağlamda, Allah'ın *Rahmân* olması,¹¹⁷ O'ndan başka tanrı olmaması,¹¹⁸ *Rahmân*'ın yeri ve gökleri,¹¹⁹ insanı,¹²⁰ sevgiyi¹²¹ (kusursuz) yaratması,¹²² yarattığı varlıklarla ilgilenmesi,¹²³ Kitap sahibi olması,¹²⁴ arşa istiva etmesi,¹²⁵ kâfirlerin *Rahmân*'a çocuk isnat etmeleri,¹²⁶ *Rahmân* dileyeydi putlara tapmazdık demeleri,¹²⁷ *Rahmân*'ın mühlet vermesi,¹²⁸ kıyamet günü insanların diriltilmesi ve *Rahmân*'ın huzurunda toplanılması,¹²⁹ insanların mahşer yerinde toplanmak üzere çağrıldıklarında, çağırana derhal uyararak hiçbir yöne sapmaksızın ona doğru koşacakları ve o gün *Rahmân*'ın heybetinden seslerin kısılacığı,¹³⁰ mülkün sadece *Rahmân*'ın elinde olması,¹³¹ *Rahmân*'a isyan eden şeytana itaat edilmemesi

¹¹⁰ Enbiyâ 21/112; Nebe 78/37.

¹¹¹ Enbiyâ 21/26; Furkân 25/59.

¹¹² Meryem 19/88, 90-92; Zuhuruf 43/81.

¹¹³ Zuhuruf 43/45.

¹¹⁴ Tâhâ 20/90.

¹¹⁵ Neml 27/30.

¹¹⁶ Kur'an'ı Kerim'de geçen Rahman ismi ile birlikte yer alan bazı peygamber anlatılarına dair geniş bilgi için bk. Mustafa Maden, *Kur'an'da er-Rahman İsmi ve Bu İsme Yönelik İddialara Muhatap Olan Ayetlerin Yorumu* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 70-87.

¹¹⁷ Fâtiha 1/1, 3; Bakara 2/163; Tâhâ 20/90; Enbiyâ 21/112; Neml 27/30, Zuhuruf 43/45; Haşr 59/22.

¹¹⁸ Rad 13/30.

¹¹⁹ Bakara 2/163; Furkân 25/59; Mülk 67/3.

¹²⁰ Rahmân 55/1-4.

¹²¹ Meryem 19/96.

¹²² Mülk 67/3.

¹²³ Mülk 67/19.

¹²⁴ Enbiyâ 21/36.

¹²⁵ Tâhâ 20/5; Furkân 25/59.

¹²⁶ Meryem 19/88, 91-92; Enbiyâ 21/26; Zuhuruf 43/17, 19, 81.

¹²⁷ Zuhuruf 43/20.

¹²⁸ Meryem 19/75.

¹²⁹ Meryem 19/85, 93; Yâsîn 36/52; Nebe 78/37.

¹³⁰ Tâhâ 20/108-109.

¹³¹ Furkân 25/26.

gerektiği,¹³² şeytana dost olanlara *Rahmân*'ın azabının uğrayacağı,¹³³ *Rahmân*'dan başka tapınılacak herhangi bir Tanrının olmadığı,¹³⁴ *Rahmân*'ı bırakıp başka tanrılar edinilmesi bağlamında; *Rahmân* karşısında sözde tanrıların ve/veya orduların herhangi bir faydasının/yardıminin olmayacağı,¹³⁵ *Rahmân*'ın inanan kullarına Adn Cennetini vaad etmesi¹³⁶ gibi ifadelendirmelerin yer aldığı ayetlerde geçen *Rahmân* kelimesinin “Merhametli Olan” anlamına gelen bir kullanım dışında özellikle “Tek/Bir”, “Yaratıcı”, “Kâdir-i Mutlak”, “Güçlü” bir Allah tasavvurunu resmettiğini söylemek mümkündür.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Tarihî verilerin bize sunduğu kadarıyla Aramice-Akadça kökene sahip bir başlangıçla kullanılmaya başlayan *Rahmân*, Suriye ve Yemen bölgelerinde varlık ve anlam alanı bulmuş, zamanla bu bölgelere gelen ve yerleşen Yahudiler ve Hıristiyanlar tarafından ve sonrasında ise İslam'la birlikte daha da bilinen bir form kazanmıştır. Pagan bir formda, en eski kullanımlarına Tell Fekherye ve Palmira kitâbelerinde rastlanan kelimenin, bölgedeki tanrı/lar adına hangi anlamda ve nasıl kullanıldığını ve ilgili dönemlerde yaşayan kimselerin inanç dünyalarını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu kullanımlarda *Rahmân*'ın, Aramice versiyonunda *rhm̄n* ve Akadça kullanımında ise *rēmēnū*'nun neo-Asur formu olan muadili *rēmēū*'un bir sıfat olarak “Merhametli Olan” anlamında kullanıldığı görülmektedir. “Merhametli Olan”ın yeri ve göğü kontrol ettiği, yeme-içme, otlak ve sulama imkânı sağladığı, zamanı elinde tuttuğu, zenginlik, bolluk verdiği, musibetlere karşı koruyucu olduğu, dualara karşılık verdiği ifade edilmiş ve “büyük bir efendi” olduğu dile getirilmiştir. Güney Arabistan sıfatı olan kelimenin varlık/kullanım alanının kitâbelerde yer alan bilgiler merkezinde M.Ö. 9. yüzyıla kadar götürülebileceği belirtilmiş, Mezopotamya kültürel etkisi altında Yahudi ve Hıristiyan olmayan bir bağlamla milattan sonraki ilk yüzyıllarda Suriye ve Yemen bölgesi civarında kullanımına devam ettiği ifade edilmiştir.

Yahudilerin ve Hıristiyanların Yemen'e ne zaman, nasıl ve hangi bağlamlarda geldiği ve burada tek tanrılı bir yapının nasıl oluşturulduğu araştırmacılar tarafından farklı rivayetlerle aktarılmıştır. Bölgede Yahudilik ve Hıristiyanlığın yanı sıra Himyerîlere ait *Rahmânizm* inancından da bahsedilmektedir. Zikredilen bölgelerde zamanla Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın geniş bir alana yayıldığı ifade edilmiş, özellikle 4. yüzyıla kadar pagan kullanıma sahip olduğu ifade edilen kelimenin bu dinlerin etkisiyle tek tanrılı bir yapıya dönüştürüldüğü söylenmiştir. Daha önceleri Hadad, Baa'l (Ba'lshamen), Marduk, Ninurta, Yarbibol gibi bazı pagan tanrılar için kullanıldığı zikredilen formun/kelimenin, “Göklerin ve Yerin Efendisi/Sahibi”, “Cennetin Efendisi”, “Merhametli Olan” anlamları merkezinde “İsrail'in ve Yahudilerin Tanrısı”ni niteleyen bir karakteristiğe karşılık kullanıldığı da görülmektedir. Yahudilikte önemli bir kullanıma sahip *rhm̄n*'in dayandığı form; *Rahmân*, *Rahmânân*, İbranice belirlilik eki olan “ha” ile *ha-Rahmân/ân* kullanımıyla Güney Arabistan merkezli tek tanrılı bir inancı tanımlayan müstakil bir yapıya dönüştürüldüğü ayrıca dua ve ibadetlerde kullanıldığı belirtilmiştir. Benzer bir kullanımın Arapçadaki lâm-ı tarif ile *er-Rahmân* şeklinde kullanılmış olduğu da zikredilebilir.

Yemen bölgesinde Yahudiliğin sosyo-politik ve dinî açıdan nüfuz sahibi olduğu bir dönemde *rhm̄n*'in Hıristiyanlar tarafından da kullanıldığı görülmektedir. Güney Arabistan'da bulunan Ma'arib kitâbesinde “Merhametli Olan'ın ve O'nun Mesih'inin ve Kutsal Ruh'un kudreti ve lütfu ile.” şeklinde başlayan cümlelerin Hıristiyanlığın temel doktrini olan teslis inancını ortaya koyması ve burada “Merhametli Olan”ı ifade eden *Rahmân*'ın teslisin üç uknumundan biri olan “Baba”ya karşılık kullanılması oldukça dikkat çekicidir. Murayghan kitâbesinde ise “Merhametli Olan ve O'nun Mesih'inin kudretiyle, Kral Ebrehe” ifadesi yer almış ve burada “Kutsal Ruh”un yerine Ebrehe'nin adı zikredilmiştir. Ayrıca Ma'arib ve Murayghan kitâbelerinin bölgede teslis inancının yayılmasına katkıda bulunmuş olduğu belirtilmiştir. RES 3904 olarak adlandırılan bir

¹³² Meryem 19/44.

¹³³ Meryem 19/45; Enbiyâ 21/42.

¹³⁴ Zuhruf 43/45.

¹³⁵ Yâsin 36/23; Mülk 67/20.

¹³⁶ Meryem 19/61.

başka kitâbede ise “Merhametli Olan ve Onun oğlu Mesih adına, muzaffer” cümlesi yer almış; burada “Merhametli Olan”ın muzaffer vasfı ile nitelendirildiği görülmüştür. Bazı araştırmacılar, Hıristiyan metinlerinde Tanrı'nın/İsa'nın yerine kullanılan *Rahmân*'ın “Merhametli Olan” anlamından ziyade “Güçlü Olan” manasını taşıdığını söylemişlerdir.

Kur'ân vahyinin nâzil olduğu vasatta Hicaz bölgesinde Yahudilik, Hıristiyanlık ve diğer bazı dinler-inançlar bulunmakla birlikte özellikle Mekke'de putperest bir yapının hâkim olduğu söylenebilir. Bölgeye putperestliğin ne zaman ve kim/ler tarafından getirildiği hususunda farklı rivayetler söz konusudur. Gerek Kuzey Arabistan'daki Teyme, Palmira ve Suriye'de gerekse Güney Arabistan'daki Yemen, Yemâme ve Sebe bölgesinde eski zamanlardan beridir paganizmin yaygın olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte buradaki bazı Arapların kendilerini Hz. İbrahim'in dini olan Hanifliğe dayandırdıkları da belirtilmektedir. Arap yarımadasında özellikle Yemen bölgesinde *Rahmân* inancına rastlanması ve Yemen ile münasebetleri sebebiyle Mekkelilerin *Rahmân*'ı bildikleri düşüncesi üzerinde durulmuştur. Bu duruma Cahiliye Arap şiirlerinde *Rahmân*'a yer verilmesi ve Allah, Rab, İlah gibi anlamlar yüklenmesi örnek olarak verilmiştir. Müşrik Arapların *Rahmân*'ı bilmediklerini iddia ettiklerinden de bahsedilmiş; fakat buradaki bilmemenin karşılığının Hz. Muhammed'in peygamberliğini reddetme niyetiyle gerçekleştirildiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte tefsir literatüründe neredeyse sadece yukarıdaki ifadeler yer verilmiş; fakat *Rahmân*'ın tarihsel kimliğine dair neredeyse hiçbir bilgi sunulmamıştır. Arapların *Rahmân*'ı bilmemelerini iddia etmelerinin sebebinin, Hz. Muhammed'in *Rahmân* lafzını kullanırken bu kelimeye yüklediği anlamın Araplardaki anlam alanına karşılık gelmemesi şeklinde de yorumlanmıştır.

İslam kaynaklarında özellikle sözlüklerde *Rahmân* kelimesinin hangi kökten türediğine, herhangi bir kökten türeyip türemediğine, menşesine yani kelimenin aslının Arapça mı yoksa başka bir dilden mi geldiğine değinilmiş ayrıca Yahudi ve Hıristiyanların kitaplarında yer alan bir kullanım olup olmadığına yer verilmiştir. Başta sözlükler olmak üzere tefsir literatüründe kelimenin başka bir dilden örneğin İbraniceden türediğine/geliyor olabileceğine dair birtakım kısa bilgilerin dışında neredeyse pek de bir şey söylenmemiştir. Ayrıca sûrelerin başlarında geçen besmeledeki *Bismillâhi er-Rahmân er-Rahîm* ve Kur'ân'ı Kerîm'in ilk sûresi olan Fatiha'da rastladığımız *er-Rahmân* ve *er-Rahîm* ifadelerindeki *Rahmân* ve *Rahîm* kelimelerinin aynı kökten gelip gelmediği ve özellikle nasıl bir anlam alanına sahip oldukları üzerinde durulmuştur.

Bazı oryantalistler Kur'ân'ı Kerîm'de yer alan *Rahmân*'ın kökeninin pagan menşeli veya Yahudilik ya da Hıristiyanlıktan türedi bir kullanım olduğu iddiasında bulunmuş; buradan hareketle genel olarak İslam'ın özeldi ise Hz. Peygamberin ve Kur'ân vahyinin kimliğine dair birtakım tartışmaları ortaya koymaya çalışmışlardır. Kur'ân'ı Kerîm'de oryantalistlerin iddia ettikleri şekilde *Rahmân* kelimesinin kökenine ve farklı din ve kültürlerdeki menşesine dair bilgilere yer verilmemiştir. Kur'ân'da Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Yakub, Hz. Musa, Hz. Harun, Hz. Süleyman, Hz. Zekeriya, Hz. Yahya, Hz. Meryem, Hz. İsa ve son olarak da Hz. Muhammed ile ilgili bazı aktarımlarda *Rahmân* ifadesinin zikredildiği; geçmişteki birçok peygamber tarafından kullanılan bu ismin/sıfatın Allah'a karşılık gelecek bir şekilde ulûhiyetin tek bir zata râci olduğu düşüncesini yansıttığı; dolayısıyla *Rahmân* ile tevhid vurgusu yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda *Rahmân*'ın “Merhametli Olan” anlamına gelen bir kullanımın yanı sıra “Tek/Bir”, “Yaratıcı”, “Kâdir-i Mutlak”, “Güçlü” bir Allah tasavvurunu ortaya koyduğu da rahatlıkla dile getirilebilir. Son olarak üzerinde durulması gereken önemli bir diğer konu ise tarihi geçmiş ve gelişim süreci her ne olursa olsun, İslam'la birlikte kelimenin kendine münhasır ilahi bir yapıya dönüştürüldüğü söylenebilir.

KAYNAKÇA

Abdallah, Y. M. “The Inscription CIH 543. A new reading based on the recently found original”. *Sayhadica, Recherches sur les Inscriptions de l'Arabie pré-islamique offertes par des collègues au Professeur A. F. L. Beeston*. ed. Chr. Robin, M. Bâfaqih. Paris: Librarie Orientaliste Paul Geuthner, 1987.

- Abdulgâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1996.
- Ahroni, Reuben. *Yemenite Jewry: origins, culture and literature*. Bloomington: Indiana University Press, 1986.
- Ali, Cevâd. *el-Mufaşşal fî târihi'l-'Arab ḳable'l-İslâm*. çev. Dursun Hazer-Fethullah Zengin. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Arslantaş, Nuh. *Emeviler Döneminde Yahudiler*. İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2005.
- Beeston, Alfred Felix Landon. "Notes On The Mureighan Inscription". *Bulletin of The School of Oriental and African Studies* 16/2 (1954), 389-392.
- Biggs, Robert D. (ed.). *The Assyrian Dictionary*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 1999.
- Bozkurt, Nebi & Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mekke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/555-563. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Brown, W. L. & Beeston, A. F. L. "Sculptures and Inscriptions for Shabwa". *Journal of the Royal Asiatic Society* 1/2 (1954), 43-62.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *Tâcu'l-luġa ve şihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulgâfûr 'Âttâr. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1990.
- Çaġatay, Neşet. *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çaġı*. Ankara: Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., 1982.
- Çaġırıcı, Mustafa. "Arap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/316-321. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çiçek, Yuliyos Yeşu. *Ahikar'ın Öġütleri*. çev. Yuhanun Gülten-Abgar Gülten. İstanbul: Gerçeġe Doğru Kitapları, 2004.
- Doġangül, Ömer Faruk. *Câhiliye Döneminde Fil Olayı ve Etkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Döner, Ertuġrul. "Dine İlişkin Bazı Bilgi, Rivayet ve Kısaların Hareket Noktası: Yemen/Yemen Yahudi ve Hristiyanları". *Dinî Araştırmalar* 18/46 (2015), 209-232.
- Ebu'l-Ferec, Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *Keşfu'l-müşkil min şahîhi's-şahîhayn*. thk. Ali Hüseyin Bevvâb. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luġa*. thk. Muhammed Avad Mir'ad. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.
- Fayda, Mustafa. *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*. Ankara: Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., 1982.
- Ferâhidî, Halîl b. Ahmed. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-'İlmiyye, 2003.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakub. *el-Ḳâmûsu'l-muḥîṭ*. thk. Muhammed Naîm el-'Arksûsî. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2005.
- Ginsberg, Harold Louis. "Aramaic Proverbs and Precepts: The Words of Ahikar". *The Ancient Near East: An Anthology of Texts and Pictures*. ed. James B. Pritchard. United Kingdom: Princeton University Press, 2011.
- Greenfield Jonas C. "From 'Lh Rḥmn to al-Raḥmân: The Source of A Divine Epithet". *Judaism and Islam: Boundaries, Communication and Interaction*. ed. B. H. Hary vd. Leiden: Brill, 2000.
- Greenfield, Jonas C. & Shaffer, Aaron. "Notes on the Akkadian-Aramaic Bilingual Statue from Tell Fekherye". *Iraq* 45/1 (1983), 109-116.

- Greenfield, Jonas C. "Ba'al's Throne and Isa. 6:1.". *Mélanges bibliques et orientaux en l'honneur de M. Mathias Delcor*. ed. Andre Caquot vd. Kevelaer: Butzon & Bercker, 1985.
- Günaltay, M. Şemsettin. *İslâm Öncesi Arap Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2006.
- Gündüz, Şinasi. "Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği". *Cahiliye Araplarının İlahları*. ed. Mehmet Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Healey, John F. "Religions in the Graeco-Roman World". *The Religion of the Nabataeans: A Conspectus*. ed. David Frankfurter vd. Leiden: Brill, 2001.
- Hirschberg, Haim Z'ew. "Arabia". *Encyclopaedia Judaica*. ed. Cecil Ruth. Jerusalem: Keter Publishing House, ts.
- Hitti, Philip K. *History of The Arabs*. London: Macmillen & Co., 1946.
- Hughes, Aaron W. "South Arabian 'Judaism', Himyarite Rahmanism and the Origins of Islam". *Remapping Emergent Islam: Texts, Social Settings and Ideological Trajectories*. ed. Carlos A. Segovia. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2020.
- Islamic Awareness. "Raḥmānān (RḤMNN) – An Ancient South Arabian Moon God?". Erişim 1 Ocak 2022. <http://www.islamic-awareness.org/Quran/Sources/Allah/rhmnn.html>
- Islamic Awareness. "Responses to Islamic Awareness: Rahmanan (RHMNN) – An Ancient South Arabian Moon God?". Erişim 1 Ocak 2022. http://www.answering-islam.org/Responses/Saifullah/rahman_av.html
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- İbn 'Abbād, İsmail. *el-Muḥīt fi'l-luġa*. thk. Muhammed Hasan. Beyrut: 'Alemlü'l-Kütub, 1994.
- İbn Dureyd el-Ezdî. *Cemheratu'l-luġa*. thk. Remzi Münîr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Fâris, Ahmed. *Mu'cemu Makâyisi'l-Luġa*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik. *es-Sîretu'n-nebeviyye*. nşr. Mustafa Sakka. Beyrut: y.y., ts.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâmuddîn İsmâil b. Ömer. *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-'azîm*. thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. Kahire: Mektebetu'l-Evlâdi's-Şeyh li't-Turâs, 2000.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Ġarîbu'l-Ḳur'ân*. thk. Ahmed Sakar. Mısır: y.y., 1978.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisānu'l-'Arab*. thk. Abdullah el-Kebîr vd. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- İbn Sîde, el-Mursî. *el-Muḥkem ve'l-muḥîtu'l-a'zam*. thk. Abdulhamid Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2000.
- İsfahânî, Râġib. *el-Mufredât fî ġarîbi'l-Ḳur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Kîlânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008.
- Jeffery, Arthur. *The Foreign Vocabulary of the Qur'ân*. Baroda: Oriental Institute, 1938.
- Karash, Sara E. & Hurvitz, Mitchell M. "Geonim". *Encyclopedia of Judaism*. New York: Facts On File, 2006.
- Kister, Maib Jacob. "Hulubân Seferi (Ebrehe'nin Seferi Üzerine Yeni Bir Bakış)". çev. Fatih Erkoçoġlu. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2010), 575-586.
- Kościelniak, Krzysztof. "Jewish and Christian Religious Influences on pre-Islamic Arabia on the Example of the Term RḤMNN (the Merciful)". *Orientalia Christiana Cracoviensia* 3 (2011), 67-74.

- Kurtubī, Muhammed b. Ahmed. *el-Cāmi' li-aḥkāmī'l-Ḳur'ān*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkī. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risāle, 2006.
- Kuzgun, Şaban. "Hanīf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/33-39. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Linderberger, James M. *The Aramaic Proverbs of Ahiqar*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1983.
- Lipinski, Edward. "The Bilingual Inscription from Tell Fekherye", *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics* 2 (1994).
- Maden, Mustafa. *Kur'an'da er-Rahman İsmi ve Bu İsme Yönelik İddialara Muhatap Olan Ayetlerin Yorumu*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Muraoka, Takamitsu. "The Tell Fekherye Bilingual Inscription and Early Aramaic". *Abr-Nahrain* 22 (1983-1984), 79-117.
- Nebes, Norbert. "The Martyrs of Najrān and the end of the Ḥimyar". *The Qur'ān in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur'ānic Milieu*. ed. Angelika Neuwirth vd. Leiden: Brill, 2010.
- Newby, Gordon, *A History of the Jews of Arabia*. Colombia: University of South Carolina Press, 1988.
- Ortakçı, Halil. "Himyerîler (M.Ö.115-M.S. 525)". *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2017), 92-124.
- Ömer, Ahmed Muhtâr. *Mu'cemu'l-luğati'l-'Arabiyyeti'l-mu'āşira*. Kahire: 'Ālemu'l-Kütub, 2008.
- Özcan, Zeki. *Teolojik Hermenötik*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2000.
- Parpola, Simo. *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal*. Neukirchen-Vluyn: Butzon and Berker, 1970.
- Porten, Bezalel & Yardeni, Ada. *Text Book of Aramaic Documents from Ancient Egypt*. Jerusalem: The Hebrew University, 1993.
- Porter, J. R. "Arabia Felix: Israelites, Jews and Christians". *Arabia and The Gulf: From Traditional Society to Modern States*. ed. Ian Richard Netton. London: Cambridge University Press, 1986.
- Rabinowitz, Louis Isaac. "God, names of". *Encyclopaedia Judaica*. Jerusalem, Keter Publishing House, 2007.
- Rızā, Reşid. *Tefsīru'l-Ḳur'āni'l-ḥakīm -Tefsīru'l-Menār-*. Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyye, 1944.
- Robinson, Neal. *Discovering the Qur'an: a contemporary approach to a veiled text*. London: SCM Press, 2003.
- Ryckmans, Gonzague. "Inscription sud-arabes (dixième série)". *Le Muséon* 66 (1953), 267-317.
- Ryckmans, Gonzague. "Inscription sud-arabes (douzième série)". *Le Muséon* 68 (1955), 308-315.
- Ryckmans, Gonzague. "Inscription sud-arabes (on ième série)". *Le Muséon* 67 (1954), 99-105.
- Ryckmans, Gonzague. "Une inscription chrétienne sabéenne Musées d'Antiquités d'İstanbul". *Le Muséon* 59 (1946), 165-172.
- Ryckmans, Javier. "The Old South Arabian Religion". *Yemen: 3000 Years of Art and Civilisation in Arabia Felix*. ed. W. Daum. Innsbruck: Umschau-Verlag, 1988.
- Sālis, Ya'kūb. *eş-Şuhedāu'l-Himyeriyyūne'l-'Arab fī'l-veşā'iki's-süryāniyye*. Dımeşk: el-Mecelletu'l-Butrukiyye, 1966.

- Smith, Sidney. "Events in Arabia in the 6th Century A.D". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 16/3 (1954), 425-468.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2014), 9-50.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'ü'l-beyân 'an te'vîli 'âyi'l-Ḳur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Turkî. Kahire: Dâru Hecr, 2001.
- Teixidor, Javier. "The Anonymous God". *The Pantheon of Plamyre*. Leiden: Brill, 1979.
- Teixidor, Javier. *Inventaire des inscriptions de Palmyre XI*. Beyrut: Institut Français d'archéologie de Beyrouth, 1965.
- Topaloğlu, Bekir. "Rahmân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/415-417. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Usta, İbrahim. *İslâm Öncesi Arap Mitolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Watt, W. Montgomery. *Kur'an'a Giriş*. çev. Süleyman Kalkan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Yıldırım, Suat. "er-Rahmân Vafının Kur'ân-ı Kerîmde Kullanılışı". *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 4 (1980), 21-40.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Arabistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/252-258. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcu'l-'arûs*. thk. Ahmed Ferrâc. Kuveyt: et-Turâsu'l-'Arabî, 1965.